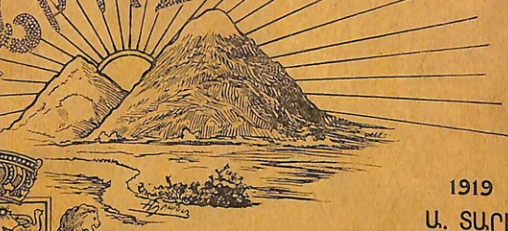

560
4-53

„ՀԱՅԱԳԻՏՈՒՄ“, ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԹԻՒ 2

ՉՐԹՈՒՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐԿԻ ԵՆԱՅԱՍՏԱՆԻ

1919
Ա. ՏԱՐԻ

VADE-MECUM D'ARMÉNIE

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՒՆԱԴՈՐ ՄԵԾ ՔԱՐՏԷՍ
2 ՊԱՐՁ ՔԱՐՏԷՍ, 41 ՊԱՏԿԵՐ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ ԵՐՐՈՊԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒ

ԼԳՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՐՁՈՒՄԱՆ

Ե. ՊՈՂԻՍ

“ՀԱՅԱԳԻՏՈՒՄ” ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ
Պահանջ-Գալու, Շիրին Խան, Թիւ 5

ԳԻՆԸ 50 ԴԶԿՆ
ԱՄԵՆ ՏԵՂԻ ՀԱՄԱՐ

H. Komitas
Հայաստանի Գրական Միություն

9(566)
2-53

ՀԻՌՈՒՆԻ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ 1957

Համ/հ
2004

ՅՈՒՇԻԿԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

(Vade-mecum d'Arménie)

34882
6708

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՈՒ ՔԱՐՏԻՍԱԻՈՐ

Ա. ՏԱՐԻ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ 1957
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

«Ոսկեմիջին, Ոսկեմայր, ԱՆՍՆԻՏ Տիկին,
ձևունդ՝ մեծին արիև Արեւազրայ,
Մայր ամենայն զգաստրեւակ.
Բարեբար մարդկան ընտրեան.
Եունչ եւ կեցուցիչ աշխարհիկ»

ԱՇՈՏ ԳՐԱԳԵԳՐԻ
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
ԳՐԱԳՐԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
1919

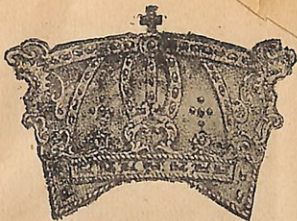
ՍՏՈՒԳՎԱԾ 1957

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ

№ 254

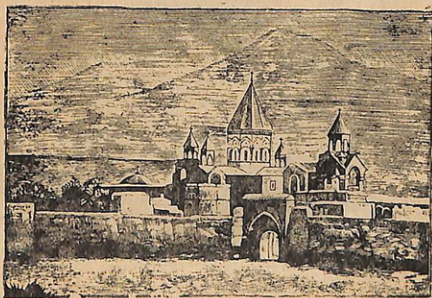
Մասնակի կամ ամբողջովին արտատպելու և թարգմանելու իրա-
ւունքը հեղինակին վերապահուած է:

Թագ՝ «Մրրոյ եւ Բազի առնն Մեծին Տրդատայ»

«Ոյր-մայր Կուրն եւ զալիս Կովիսս սարեւէն,
 «ՄԱՌԾՆՆԻՆԵՆ եմ սիրուն եմ եւ երկնից աստղերէն.
 «ԲՆԵՂ եմ ասում, ԲԱ՛Չ ԱՐՏԱՇԷՍ, դո՛ւրս եկ բանակէն,
 «Մարեհիկն եմ, կը յաղրուիս սիրոյս նեցերէն:»

«Տեղի իցման Որդւոյ Միաձնի»
 Ս. ԷԶՄԻՍՏՐԻՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ

Այն պահուն երբ ամբողջ աշխարհ շունչը բռնած կ'սպասէ Հաշտութեան ժողովին տալիք բախտորոշ վճռին, երբ դարերէ ի վեր ենշուած, գրկուած, խողխողուած ազգերն իրենց ազատագրումի Արշալոյսը կ'ողջունեն, երբ Հայ նահատակ Ազգը՝ 1375էն ի վեր ըզիկ-ըզիկ եղած իր ազգային դրօշը՝ եռագոյն ներկած-նորոգած՝ կը պարզէ Արարատի, Սիւփանի ու Տաւրոսի հայ բարձունքներուն վրայ, — հնութեան Անկախ ու Միացեալ Հայաստանի՝ անցեալ փառքերն ու անոնց բեկորները, եւ երէկեան բաժանեալ Հայաշխարհի՝ ստրուկ միջնօրրաին մէջ իրագործած կենսունակ ճիգերն ու արդիւնքները, երկրասփիւռ Գաղութներուն հայրենանուէր գործունէութեան հետ մէկտեղ, համադրական խիտ շրջանակի մը մէջ, իբր անկն Հայու ձեռքի, բարձի ու գոպանի գիտք, սեղանի վրայ դնելը, կը հաւատանք թէ իր որոշ նշանակութիւնը կունենայ:

Գործիս պատրաստութեան ընթացքին՝ օգտուած ենք, բազմաթիւ զբերէ գատ, մասնաւորապէս հետեւեալներէ. — Ալիշանի «Տեղագիր», «Այրարատ» եւ «Յուշիկ»ը, Էփրիկեանի «Ֆնաշխարհիկ Բառարան»ը, Ե. Փօփօնեանի «Լոյս» 1904 եւ 1908, Ճիվանեանի «Յատուկ Սնուանց Բառարան»ը, Զարդարեանի «Յիշատակարան»ը, Ե. Յրէնգեանի «Ատրպատական»ը, Արօի «Կանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայէթները», Բասմանեանի «Բանասէր»ները, Annuaire Oriental 1914. L'Arménie et les Arméniens (K. Aslan), Տարեցոյցներ, Պատմութեան զիբեր, Աշխարհացոյց տախտակներ, Լինչի «Արմէնիա»ն, լրագրական յօդուածներ, Ազգագրական Հանդէս» (22 զիբը), «Լումար»ներ, «Մուրն», «Փորձ», Հօֆմայսթէրի «Հայաստանի մէջէն», եւն. եւն.:

Այս զբքին Ա. ու Բ. Մասերը՝ Եւրոպական երկու լեզուներու թարգմանուելով, մեքենագիր (daetylographié) ներկայացուած է հայասէր Դահլիճի մը:

«Յուշիկը Հայաստանի»ն պիտի հրատարակուի տարւէ տարի նոխացած նորութիւններով:

Յունվար 1919
Կ. Պոլիս (Փերս)

ԶԻԹՈՒՆԻ

Ի ԳՐԳԻՌ ՈՒՐԻՇՆԵՐՈՒ

Քաղցր է ինձ դնել, այս գրքիս սկիզբը, մէկ քանին այն շնորհաւորական նամակներէն ու Մամուլին զնահատականներէն՝ զորոնք ընդունելու պատիւն ունեցեր եմ Բառարանիս («Վանքարբառ» կամ «Գաւառիկ Բառարան» Վանայ, իր շրջակայից, Կարնոյ եւ ուրիշ գաւառներու, ձեռագիր մեծադիր 1586 էջ, 688 ձեռագրի՞մ պատկերներով) պատկան առիթովը:

Հեռո՛ւ ինձմէ՛՛ անմիտ փառասիրութիւն. ես իմ բարոյական վարձքն ու փառքը վայելիք եմ արդէն, Ազգիս ծառայելու ընդունակութիւններովս: Բայց երբ հոս կը հրատարակեմ այդ զնահատականները՝ նպատակս այն է որ՝ ուրիշներ ալ, — զրջի ու զրականութեան սէր ունեցողները, — տեսնեն թէ՛ աշխատութիւն մը, երբ հանրութեան օգտակար ըլլալու սահմանուած է, կը զնահատուի ու կը քաջալերուի: Տեսնեն, և բարի նախանձ ունենան իրե՛նք ալ, իրենց կարողութեան չափովը սատարելու ազգային զրականութեան:

ՅՈՎԱԷՓ ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ

ԳՐԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

Թիւ Գ11

Տիգրան . . . Ն. Յ. Զիրունի

Ի Վան

Զեր գիտական աշխատութեանց արդիւնքն հորդ «Գաւառիկ Բաւարան» Վանայ, իւր շրջակայից եւ այլ գաւառաց պատկերազարդ ձեռագիր ստուար գործն Սահակ-Մեսրոպեան Գրական Մրցման ներկայ 1905 տարւոյ Մրցանակաբաշխութեան առթիւ մանրակրկիտ քննութեան ենթարկուելով, ըստ գնահատման եւ դատաստանին Քննիչ Յանձնակարծի, եւ ըստ տեսութեանց Գրական Յանձնաժողովոյ, աւաջին աստիճանի հանդիսացաւ եւ ստացաւ երեսուն եւ հինգ օսմանեան ոսկւոյ (Լ. Օ. 35) մըը-ցանակ մը:

Շնորհաւորելով Ձեր այս յաջողութիւնն, որ արդիւնք է Ձեր խղճամիտ ու մեղուաջան աշխատութեանց, ընդ գրոյս կ'ուղարկեմք Գրական Յանձնաժողովոյ տեղեկագրին մի օրինակն⁽¹⁾, որ կը պարունակէ Քննիչ Յանձնակարծի քննութեան արդիւնքն եւ Գրական Յանձնաժողովոյ տեսութիւններն՝ ներկայացեալ աշխատասիրութեանց մասին. նոյնպէս ներկայեալ կ'ուղարկեմք մրցանակի յատկացեալ երեսուն եւ հինգ օսմանեան ոսկւոյ փոխանակագիրն «Կիւլպէնկեան Եղբարք եւ ընկ.» ստորագրութեամբ եւ այսօրեայ թուականաւ, յանձնարարելով որ բարեհաճիր գանձել ատոր փոխարժէքն. եւ Ձեր ընկալագիրն, Վանայ Առաջնորդարանէն վաւերացեալ, ուղարկել մեզ:

Մնամք աղօթարար
Պատրիարք Կ. Պոլսոյ
ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՒԱՆԳԱՆՈՑ

Կ. Պոլիս, 8 Յուլիս 1905

ԽՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՕՐԱՅՈՅՑԻ

Թիւ . . .

Անձնակազմ

Տիգրան . . . Զիրունի

Վան

Յարգալից շնորհաւորութիւնս ու սրտագին խնդակցութիւնս վասն այն մանրակըրկիտ, երկատրոգի ու խղճամիտ ուսումնասիրութեան զոր ի հանդէս բերած էք Ձեր «Վանայ Բաւարան»ին մէջ. քրտնաջան Տեսադատութիւն մը Վանայ գաւառաբարբառին՝ զոր Ազգին ամէն ներկայացուցիչներ ծափահարեցին Սահակ-Մեսրոպեան Մրցանակաբաշխութեան հանդէսին, որ տեղի ունեցաւ երէկ. Բանասէրներուն, լեզուաբաններուն, ուսումնասէրներուն նախանձը գրգռեցիք, բայց ոչ թէ յաջողակն ու

(1) Որ դժբախտաբար մոռցուած էր որկել, եւ մինչև օրս այ սացած չեմ: Տ. 2.

մխանկը: Ուսումնասիրութիւնը անգնահատելի է. մրցանակ տրուած դումարը գործիչ-արժէքը չէ, այլ պարզապէս գնահատւրեան յորձ մը:

Դուք Ձեր ազուսումնասիրութեամբ հասաք Ձեր յարացուցին — համբաւ, պատիւ, փառք, սրտի մեծ դժոճեանկութիւն ու Հայ Մատենադրութեան ծառայութիւն մը —:

Յարգ հրատարակուածներու մէջ անդուգական էք, ոչ միայն լեզուաբանական տեսակէտով, այլ և արդարանական հայեակով ալ:

Այս առթիւ, . . . , հաճեցէք ընդունիլ Հայ Բանասիրութեան, Հայ Լեզուաբանութեան ու Հայ Ազգագրութեան ծառայող տրուած մը խորին յարգանքները:

Ձերդ
Դ. ԽԱԶԳՈՒՅ

ՀԱՅԿ. ՈՐԲԱՆՈՅԻ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ՀԻՄՆԵՍԼ Ի 1878 ՎԱՆ

Վան, 12 Յուլիս 1905

(ԿՅԻՐ)

. . . Տիգրան Զիրունի

Պաշտօնակիցներու հետ անհուն բերկրանքով կարդացինք այս աւուր թերթերուն մէջ, Ա. մրցանակ շահիչը Իզմիրեանց Գրական Յանձնաժողովէն: Ձեր գործին մէկ-երկու պրակներն իսկ ուսումնասիրել՝ բաւ եղած էր զմեզ համոզելու թէ Ձեր նորածագ տաղանդը անվրէպ պիտի ստանայ իւր արժանի պատիւը: Մեր այդ համոզումը և անկկաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ Ձեր քանի մը տարուայ յամու աշխատութիւնները աչօր փառաւորապէս վարձատրուած տեսնելով, բոլոր պաշտօնակիցներու հետ կը փութամ շնորհաւորել զՁեզ խնդագին:

Ձեր տոկոճն աշխատասիրութիւնը քաջ ճանաչելով, կը յուսանք ամէնքս ալ որ պիտի ջանաք տակաւին նորանոր դարկիներ հիւսել Ձեր հանձարեզ ճակտին և առայս՝ ի սրտէ կը մաղթենք Ձեզ ամենայն յաջողութիւն: Մասնաւորապէս իմ բեկեալ սրտին համար իմ մէկ աշակերտի փառաւորումը՝ անհուն հրճուանք մ'է:

Համբուրելով ճակատդ, մտած Ձերդ
Հիմադիր-Տնօրէն
Վանայ Հայկ. Որբանոցի Վարժարանի
ՀԱՄԱՐՁՈՒՄ ԵՐԱՄԵԱՆ

Հայկայ, 21 Յուլիս 1905

. . . Տիգրան Զիրունի

ՎԱՆ

Ազնիւ սիրելի,

Երկարատեւ լուսթիւնս իւր արդարացուցիկ կը դտնէ՛ աճա. առաջին նամակս շնորհաւորական մը պէտք էր ըլլար:

Նախորդ կիրակի բարեկամի մը հետ խաներու անկիւնները կը թափառէինք երբ անսպասելի կերպով Ձեր անունին արտասանուելը լսեցի, և զարմանահար հարցումներու իւր պատասխան թերթ մը գտայ ա: ջեւս, որուն ճակատը Պոլսոյ համբաւաւոր դպրոցի մը աշակերտներէն, հռչակուած գրողի մը անունին կից, և Իզմիրեանց մրցանակով պատկաւոր, սիրելի ընկերիս անունը կարդացի. ինչքան մեծ էր ուրախութիւնը այն մշտակից և ուրախակից սիրտին որ անհուն ըզձանքով մը վայրկեանապէս

կ'ուզէր սրանալ, հասնիլ, քովդ ըլլալ, միտ' առնելու իր անխառն հրճուանքը, և քերական շնորհաւորութիւններով ու մաղթանքներով խանդավառ սեղմել ձեռներդ . . . ողորմելի տողերը երբ պիտի հասնին, և պիտի կրնան երբեք զգացումներուն այն թափը և յուզումներու հրայրքը արտ' յայտել . . . սիրով, կարօտով ու յիշատակներով համակուած :

Գաւառացի մը, խեղճ դաւառացի մը, երբ գրական աշխատութեան մը ձեռնարկելու արիւթիւնը կ'առնենայ, նաև մեծ յանդգնութիւնը՝ մրցումի մը ներկայանալի անթերի գործ մը արտադրելու, և այն՝ երբ ծերունի համալսարանականի մը, հնամենի մասնագէտ ուսուցչի մը, ծանօթ բանասէր-գրագէտի մը և ուրիշներու գործերը գլեխով անցնելով, անհամեմատ դիւրութիւններ վսպելով և տարիներով յատկապէս այդ նպատակին համար առանձնացած, աշխատող ծանօթ գրողի մը արտադրութեան համար էք նկատուելով կը պսակուի՝ ճշմարիտ յաղթանակ մըն է այդ, կամքի և յարատեւ աշխատութեան ինքնատիպ եղականութիւն մը յատկանշող, որով ընկերներդ իսկ՝ իրենց աննպատակ կեանքի ապարդիւն պարապութեան մէջ, իրբեւ պատեհ առիթ չպիտի վարանին պարծենալու . . . , որքան ալ Դուք վայն դնած ըլլաք յողմատանջ ու մաշող աշխատութիւնով մը, որ վերջերս աճյաւն տոգուելու թիւն դրոշմած էր՝ դպրոցի Ձեր այն միշտ ժպտուն դէմքին վրա . . . :

Ձեր գործն ու զոհողութիւնը որքան մեծ, հոգեւորտալին այն վիճակին մէջ Ձեր արիւթիւնը (զՁեզ մօտէն ճանչցողներու) ինչքան ինքնատիպ՝ յաղթանակը նոյնքան մեծ է ու փառաւոր . . . :

Վերջապէս կ'ապացուցանէք թէ՛ նախ, դաւառացին՝ ինչքան ալ խեղճ ու կրակ ըլլայ իր անվերջ զրկումներուն մէջ՝ դեռ շատ բան կրնայ ընել . և յետոյ, թէ՛ կամքը ու յարատեւ ձգտումը կրնան վեր ըլլալ վիճակի և միջավայրի կաշկանդումներէն, և միջնէր իսկ յաղթանակի և պսակի արժանացնել մէկը :

Մտակցիներէ, անխառն հաճոյքէ և սէրէ դուրի, ինչպէս միտքս յաճակ կ'անդրադառնայ ուրախալի իրողութեանը, որ Ձեզ քիչ-շատ ծանօթ ու սպասելի ըլլալուն չեմ յուսար թէ այնքան հաճոյաւիթ, այնքան հեշտ սի եղած ըլլայ, որքան Ձեր պանդուխտ ընկերոջ, որ իր բոլոր սրտով ու հոգիով, նոյն իսկ Ձեր նախաբերած միւս ձիւղերուն, — նկարչութեան ու երաժշտութեան մէջ ալ նոր-նոր յաղթանակներ ու պսակներ կը մաղթէ Ձեզ :

Ձեր սիրով սեղմելով ձեռքը

Մնամ ընկերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ (1)

1905 Յուլիս 7/20, Հինգուաբքի, Ս. Թարգմանչաց սօնիկն օրը, Պոլսահայ Մամուլին մէջ հրատարակուած «Տեղեկագիր Սահակ-Մեսրոպեան Գրական Մրցանակաբաշխութեան»-ին (ԺՁ.րդ մրցանակ) փաղուած : (2)

ՅԱՆՉՆԱՃՈՂՈՎԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

« . . . Նշանակեալ երեք դասերէն . . . երկրորդ դասակարգին վատկանեալներուն մէջ Ձիթուների, Բարաղամեանի, Թէոդիկի և Դարբիկեանի գործերն առաջին աստիճանի արժանաւորութիւն ստացան » :

« . . . Ըստ այսմ իբր մրցանակի հաւասարապէս արժանի կ'ներկայացնեն երկրորդ ձիւղէն առաջին աստիճանի արժանեաց տէր վկաուած չորսերը, որք են Տիգ-

(1) Նախկին դասընկերս, որուն հետ միեւնոյն գրասեղանին վրայ անցուցած եմ 7-8 տարիներ, Եւսեան վարժարանին մէջ :

(2) «Բիւզակցիոն» քիւ. 268Տ, Թ.րդ տարի, 7/20 Յուլիս 1905 :

րան Չիթուհիի Վանայ Գաւառաբարձուը, Օ. Բարաղամեանի Վանայ Համայնապատկերը, Թէոդիկ Լաբճինճեանի Պոլիսի Հայեւագրը, և Կարապետ Գարեհիւանի Մերաստիոյ Գաւառաւերգունքն ։

« . . . Միւս կողմէ՝ դիտելով որ Վանեցի Չիթուհիի և Պոլսեցի Լաբճինճեանի աշխատութիւնները, իրենց խնամեալ հանգամանքներովը, ինչ ինչ առաւելութիւններ ունին իրենց մրցակցաց վրայ, ի վկայութիւն առաւել արժանեաց՝ հինգսկան լիւր եւս աւելցուց անոնց, և այսպէս որոշեց 35 ոսկւոյ մրցանակներ տալ Չիթուհիի և Լաբճինճեանի, և 30 ոսկւոյ մրցանակներ տալ Գարեհիւանի, Բարաղամեանի և Գարեհիւանի ։

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Ն Գ Ն Ա Հ Ա Տ Ո Ւ Մ Ը

« Իզմիւրեանց Գր. Յանձնաժողովը Ուրբաթ օր ի նիստ գումարուեցաւ . . . , և նկատողութեան առաւ ներկայացուած 18 աշխատասիրութիւնները, Յանձնաժողովը խորհրդակցութիւն մը կատարելէ վերջ արժան դատեց հինգ երկասիրութեանց մրցանակներ տալ ։

« Առաջին մրցանակը, 35ական ոսկի, շահեցան Տիգրան Չիթուհի՝ (Գաւառաբարձուի Բառարան, պոլիդրք.) , և Թէոդիկ Լաբճինճեան՝ (Պոլիսի Հայեւագրը) . Բ. մրցանակ՝ այն է 30ական ոսկի՝ Սիմոն Գափամաճեան (Հայերէն Բառարան), Գարեհեան (Գաւառաբարձուի Բառարան), Բարաղամեան (Գաւառաբարձուի Բառարան) ։

« Առաջին մրցանակ ստացող Վանեցի Տիգրան . . . Չիթուհի ծանօթ է մեր ընթերցողներուն, լրագրոյս մէջ մանրամասնօրէն բացատրած ըլլալով տեղւոյն գաւառաբարձուին վրայ իր երկնած խնամեալ աշխատութիւնը, և օրինակներով հաստատելով համար իր բաժնեքը, մեզ դրկեց Թարգմանութիւններ ու ինքնագիր յօդուածներ բնիկ արձնատներու վրայ, ուր ցուցուց գաւառաբարձուին հարստութիւնը նաև արհեստի բնորոշ առանձնայատուկ բառերու մասին ։ Դեռ անցեալ օր հատարակած էինք իր յօդուածը բնիկ երկրաբործութեան վրայ, և ընթերցողներն անշուշտ դիտեցին գաւառի հայերէնին ձոխութիւնն յատկապէս հողագործական ու մշակական բառամթերքի նկատմամբ ։ Չիթուհին . . . մէկ անգամէն կ'յայտնուի իբրև ամէնէն կարողներէն մին գաւառի բանասէրներուն ։

(« Բիզակցիոն », թիւ 2674, Յունիս 28/11, 1905)

« Երկու խնդիրներ, որոնք տեղի ունեցան սա մէկ երկու շաբթուան ընթացքին, մեր գրութեան առարկայ կ'ըլլան . . . Իզմիւրեանց Գր. Յանձնաժողովին կողմէ հինգ գործերու միանգամայն գրէթէ հաւասար մրցանակներու արժանանալուն խնդիրն է ատոնցմէ առաջինը . . . Կայ սակայն բանաւոր պատճառ մը կոտորակելու մրցանակի գումարը ։ Մրցանակ ստացող երկերը բոլորն ալ հաւասարապէս արժանի՝ էին մրցանակի . . . Տեսած ենք Վանեցի բանասէր Տիգրան Չիթուհիի գործը, խղճամիտ աշխատութեամբ և մեծ ձեռնհասութեամբ պատրաստուած գաւառական բառերու հաւաքածոյ մը . . . Պոլսական բաղադատաբար երկու երկրորդական գործեր կը խորեն այն մրցանակի գումարը, որ նոյն իսկ Յ. Իզմիւրեանց Գր. Յանձնաժողովին յատարարութեամբ սահմանուած էր գաւառական բառերու լաւագոյն հաւաքածոյին . . . Կը վախճանք ուրեմն որ խաթրը, այս ու այն չլլտացնելու հոգածութիւնը աւելի կարեւոր դեր մը խաղած է քննութեան ենթարկուած երկերու վարձատրութեան խնդրոյն մէջ, քոն անոնց արխանիքը և կտակարարին բուն նպատակին համաձայն գտնուելու պարագան, և գուցէ ասո՛ր համար է որ մոռցուած է միակ — և արժանաւորագոյն — գործ մը վարձատրելու պարագան, այնպէս որ նոյն գործին տղա-գրութեան ամբողջ ծախքը կամ մեծագոյն ռապը հայթայթուած ըլլար ։

(« Սուրհանդակ », թիւ 1940, է. սարի, 2/15 Յուլիս 1905)

«Հանդէսէն վերջ՝ (1) բոլոր ներկաները հաւաքուած էին կանանց սեղանին շուրջը, և աչքէ կ'անցընէին ներկայացուած և վարձատրուած գործերը. բայց ամէն ոք միահամուռ իր գնահատութեան քուէն կուտար Տիգրան . . . Չիթուհիի Վանա դաւառաբարբառի մասին պատրաստած գործին, որ ամէն կատարելութիւններով օժտուած՝ և յոյժ խղճմտութեամբ պատրաստուած շահեկան գործ մըն է։

«Նոյն իսկ Վսեմ. Դաբրիէլ էֆ. Նարատունիեան խօսակցութեան մը պահուն՝ իր հիացումը յայտնեց Չիթուհիի յիշեալ գործին մասին, զոր ամէնէն աւելի շահեկանը և պատուականը նկատեց, մինչ ուրիշ հմուտ և ձեռնհաս բանասերներ, միւս ձայն արժանի կը նկատէին յոյ գործը՝ նոյն իսկ ամբողջ մրցանակին, և զայն կը նկատէին հրատարակելու անմիջական առաջնութիւն և կարեւորութիւն ունեցողը։ Չիթուհիի բառարանին առաւելութիւններէն մէկն ալ այն է որ, յատկանշական (ձեռագիր) պատկերներ ալ կը պարունակէ կարգ մը բառերու առջեւ, ինչպէս իրիստ նրբօրէն գծուած գործիքներ, դարդեր, անօթներ ևն. »:

(«Սուրհանդակ», րիւ 1945, 8 21 Յուլիս 1905)

«Այս տարի իդմիրեանց Յանձնաժողովը պսակեց Տ. Ե. Յ. Չիթուհիի «Դաւառական Բառարան Վանայ, իր շրջակայից և այլ գաւառաց, պատկերազարդ. . . . Չիթուհին աչ սիւնակներուն մէջ ծանօթացուց իր աշխատութիւնը, զոր առիթ ունեցանք թղթատելու, և ի սրտէ կ'վկայենք թէ խղճմտ աշխատութիւն մ'է, որ Յանձնաժողովին մասնաւոր գնահատումին արժանացաւ իր լիութեամբը։ Չիթուհին գովելի դաղափարն ունեցած է նաև պատկերազարդելու իր Բառարանը, ինչ որ կ'արձրացնէ անոր սրտէքը, և նկարներու վրայ իսկ ցոյց տուած է անոնց իւրաքանչիւր մասին դաւառական բառերը։ Հեղինակն իր Բառարանին գործնական կիրառութիւնն ալ փորձեց, գաւառական ալ և ալ արեւմտեան վրա գրած կուռ յօդուածներովը, և տեսանք թէ արդարև կային շատ բառեր, զորս կարելի էր աներկբայ ընդունիլ լեզուին մէջ, քանի որ պակաս մը կ'լեցնեն։ Անոնք որ կ'հետաքրքրուին այսպիսի նիւթերով, անշուշտ կարդացած են Յանձնաժողովին գնահատումն արտայայտող տեղեկագիրը»:

(«Բիւզակդիոն», րիւ 2835.
«1905 Դրակաճ Տարին» Յնվր. 2/15)

Միւս օրաթերթերն ու պարբերականներն ալ (Արեւել, Ա. Մամուլ, Փոռնջ, Մասիս ևն.) հրատարակած են վերիններուն նմանիմաստ բաներ մը, զորս մի առ մի արտագրելն աւելորդ ու ձանձրացուցիչ պիտի ըլլար:

Գնահատական երկտողեր զրկելու պատիւ ըրած էին նաև Հ. Գրեգորիս Ծ. Վ. Գալեմբարեան (Միսիթարեան միաբան), Տեաքք՝ Սիմոն Զօլեքճեան (խմբագրատ. Բիւզակն), Ենուկ Արմէն (խմբ. Մասիսի), Մեծրոպ Նուպարեան, Բարունակ Տէր Յարութիւններ, ևն. ևն.:

(1) Սահակ-Մեղնդեան ԺԶ. Գր. Մրցանակաբաշխութեան հսկողը՝ Դաւարիոյ Խորհրդարանին մէջ, 7/20 Յուլիս, Ուրաք, 1905:

Աղանակիք ՇՆՄԻՐՈՄ

Հայ Գործանք

ԼՆՈՆ Ե. ԼՆՈՍԻՆՆԵՆ

ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

« Թէպէտ եւ եւր ամու փորը, եւ թուով յոյժ ընդ փորու սահմանեալ, եւ զօրութեամբ տկար, եւ ընդ այլով յոյժ անգամ նուաճեալ . . . , սակայն դառում գործք արուքեան զսակին գործեալ եւ ի մեռում աշխարհիս, եւ արժանի՛ գրոց յիշատակի » .

ԽՐԵՑԻ. Ա. Գ.

Ա. ՄԱՍ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԿԻՐԸ (L'Arménie, Haïastan). — Այն երկիրը որ ըստ աւանդութեան, Հայկ (Haïc) նահապետին անունովը կոչուած է Հայաստան կամ Հայք (Մեծ-Հայք, Փոքր-Հայք, Բարձր-Հայք, Չորրորդ Հայք եւն.), եւ իր թրոններէն Արամի անունովը՝ Արմենիս, ըստ Մ. Գրոց Արարատեան Երկիր (Ararat) կամ Ասքանազեան (Askanzian), Թորգոմեան Տուն (Torgomian) [Արնցի՝ Ա., Երեմիա՝ ԾԱ. 27, Դ. Թագաւորաց՝ ԺԹ. 37]. Կը գտնուի Ասիոյ ու Եւրոպայի զրէթէ մէջտեղը, Սեւ, Կասպից, Միջերկրական ծովերուն եւ Պարսից Ծոցին միջեւ, հիւսիսային լայնութեան 36° 40'ի եւ 41° 50'ի, եւ արեւելեան երկայնութեան 36°է մինչեւ 47° աստիճաններուն մէջ:

Սահմանները՝ հիւսիսէն Վիրք (Géorgiens) եւ Ալբանք (Albanéens) — Կովկասեան լեռները եւ Պոնտոս (Pontus, Սեւ Ծով), արեւելքէն՝ Կասպից ծով, Դիլան (Guilan) եւ Ատրպատական (Azerbeïdjan), հարաւէն՝ Միջագետք (հին՝ Ասորիք — Assyrie, Մարք — Mèdes), արեւմուտքէն՝ Փոքր-Ասիա — Asie-Mineure (հին՝ Փոիւզիա — Phrygie, Կապադովիա — Capadoocie, նոր՝ Էնկիւրի, Գոնիա), — ընդ ամէն՝ շուրջ 180,000 քառ. մղոն (= 270,000 քա. քլմթր.):

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲՍՃԱՆՈՒՄՆԵՐԸ. — Աշխարհագրական այս ընդհանուր սահմաններուն մէջ տարածուած պատմական Հայաստանը, — Լեռնալիզին (Berg-insel)՝ ըստ Ռիտտէրի —, իր հին փառքի չըջաններուն՝ բաժնուած էր երկու մեծ մասերու, Մեծ-Հայք (Arménie-Majeure) եւ Փոքր-Հայք (Arménie-Mineure):

*. Մեծ-Հայքը կը բովանդակէր 15 նահանգ. —

1. ԲԱՐՁՐ-ՀԱՅՔ, Haute-Arménie (այժմ՝ Էրզրում, Երզնկայ կն.):
2. ՉՈՐՐՈՐԴ-ՀԱՅՔ, Quatrième-Arménie (այժմ՝ Խարբըրք, Չմէկա-
ծագ կն.):
3. ԱՂՁՆԻՔ, Aghtznik (այժմ՝ Պիթլիս, Սղերք, Խիղան կն.):
4. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ, Touroubéran (այժմ՝ Մուշ, Մանազկերտ կն.):
5. ՄՈՒԿՔ, Moek (այժմ՝ Մոկս, Շատախ, Սպարկերտ):
6. ԿՈՐՃԷՔ, Cordjék (այժմ՝ Նօրտուղ, Աղբակ կն.):
7. ՊԱՐՍՎԱՀԱՅՔ, Parsehâik (այժմ՝ Սալմաստ, Ուրմի, Խոյ):
8. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ, Vaspouracan (այժմ՝ Վան, Արճէշ, Բերկրի, Մա-
կու, Նախիջևան, Ագուլիս կն.):
9. ՍՆԻՆԻՔ, Sunik (այժմ՝ Դարպազեաղ, Չանգեղուր կն.):
10. ԱՐՅԱԽ, Artzakh (այժմ՝ Շուշի, Խաչէն, Վարանդ կն.):
11. ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ, Païtaccaran (այժմ՝ Բագու, Շիրուան, Ղարաբաղ կն.):
12. ՈՒՏԻՔ, Outi (այժմ՝ Գանձակ, Ջուանշիր կն.):
13. ԳՈՒԳԱՐՔ, Gougark (այժմ՝ Բօրչալու, Ջաւախք, Լոռի կն.):
14. ՏԱՅՔ, Taïk (այժմ՝ Օլթի, Ախլցխա, Թօրթում կն.):
15. ԱՅՐԱՐԱՏ, Aïrarat (այժմ՝ Բաախն, Այաշկերտ, Պայաղիտ, Կարս,
Ալեքսանդրապոլ, Կաղզուան, Երեւան, Իդաիր, Սարրգամշ,
Սարտարապատ կն.): Տես Հայաստանի քարտէսը:
Տեսնել նաև Մեծ-Հայքի՝ հին և նոր գաւառները՝ համար 3:

*. Փոքր Հայքը կը կազմէր նրեք նահանգ. —

16. ԱՌԱՋԻՆ-ՀԱՅՔ, Première-Arménie կամ Կապադովկիա (այժմ՝
Կիսարիա):
17. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՔ, Deuxième-Arménie (այժմ՝ Սեբաստիա, Արարկիր):
18. ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ, Troisième-Arménie (այժմ՝ Մալաթիա, Տիարպէքիր):

*. Հայաստան՝ Մեծ-Հայքի թագաւորութեան անկումէն ետքը (1079)՝
իր ազգային անկախութիւնը կը շարունակէր պահել Փոքր-Հայքի հարաւ
արեւմուտքը՝ իր նոր հայրենիքին — Կիլիկիոյ մէջ (1080-1375):

Կիլիկիա կը բաժնուէր երկու մասի. — ԴԱՇՏԱՅՈՒՆ ԿԻԼԻԿԻԱ և
ԼԵՈՒՆԱՅՈՒՆ ԿԻԼԻԿԻԱ (Cilicie, այժմ՝ Սիս, Ատանա, Տարսուս, Այաս,
Մարաշ, Չէյթուն, Մէրսին, կն.):

3. ՄԵՏ-ՀԱՅՔԻ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ. — Կը ղնենք բաղ-
դատական ցուցակը՝ Մեծ-Հայքի գաւառներուն հին և նոր անուններուն,
որոշելով անոնց ո՞ր բաժնին պատկանիր՝ Թ. (Turquie), Ր. (Russie),
Ք. (Perse) սկզբնատառերովը. —

ՀԻՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ	ՀԻՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ
Բարձր Հայք			
Դարանաղի	Կեմախ, Գուրուչայ Թ. Մանանաղի	Լէզքի, Թուղատէրէ,	
Առեւծ	Ռաֆանիէ, Շէյբան Թ.	Մամախթուն Թ.	
Մնձուր (Մզուր)	Օվաճըզ Թ.	Սպեր	Խօսիք, Բայբուրզ Թ.
Եկեղեաց	Էրզնկեան(Երզնկա)Թ. Շատղոմք		Չօրմէի, Մասաթ Թ.
Գերջան	Տէրջան, Բայբուրզ Թ. Կաբին		Էրզրում, Օլա Թ.

Հին ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ

Հին ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ

Զորքոյ Հայք

Խորհրդան
 Հաջորդանք
 Պաղնատուն
 Բայաճովիտ
 Մեծ Ծոփք
 Փոքր Ծոփք
 Հանձիթ
 Դորէք
 Դէզիք
Ս.դ.ձնիք

Արզն
 Նիւրիկերս
 Գեղ
 Կէթիկ
 Տատիկ
 Աջունւածոր
 Խերհեթք (Սեր-
 Գլեղ (Խեթք)
 Սալնաձոր
 Սասունք

Տուրքիեան

Խոյթ
 Ասպակունիք
 Տարոն
 Արշամունիք
 Մարդաղի
 Դասնաւորք
 Տուարածատափ
 Դալառ
 Հարք
 Վարթնունիք
 Բզնունիք
 Երեւարք
 Աղիովիտ
 Ապահունիք
 Կորի
 Խորխոռունիք

Մոկիք

Իշայր
 Իշար Միւս
 Իշոց դաւառ
 Առուերից Չոր
 Միջա
 Մոկք Առանձնակք
 Արքայից դաւառ
 Արգամովիտ
 Զերմաձոր

Քղի T. [Կինձ T.
 ճապաղջուր, Զիկտէ,
 Արդնի T.
 Բալու T.
 Հայնի, Հազրոյ, Խուլի,
 Լձէ, Մուֆարդին T.
 Զմշկածաղ, Խողաթ T.
 Խարբուդ T.
 Զնքուշ, Զերմիկ T.
 Ալի T.

Խարզան, Ծուրզան T.
 Բշերի T.
 Բնտուան T.
 Տիարբէքի արեւ. T.
 Տատիկ T.
 Կիւղէլտէրէ, Կեցան T.
 Սղերդ T.
 Մոտկան T.
 Բիթիւս T.
 Սասուն, Մոտկան T.

Խոյթ, Բունաշէն T.
 Շատախ Մշոյ, Դաւառ
 Սամոյ T.
 Մուշ, Զուքուր T.
 Վարդով, Դոյնու'յ T.
 Խնուս T.
 Թէքման, Շուշար T.
 Գէօքսու, Խալիսայ T.
 Անթափ կամ Թութք T.
 Պուլանըք վերին T.
 Լէյ, Անեք, Խանդըէզ T.
 Ախլաթ Վանայ, Ալճա-
 Կարճկան T. [վաղ T.
 Փատնոց T.
 Մալազկերտ T.
 Ախլաթ Մշոյ T.
 Ալճավաղ T.
 Սպարկերտ T.
 Կարկառ, Խիզան T.
 Հերուն, Խօրօզ, Նզար T.
 Մոկս արեւմտեան T.
 Պերվարի T.
 Մոկս արեւելեան T.
 Շիրվան T.
 Շիրվան T.
 Շատախ Վանայ T.

Կորեայք

Կորդուք
 Կորդեք վերին }
 Կորդեք Մեջին }
 Կորդեք ներքին }
 Այտուանք
 Մոթորանք
 Ոսրիւանք
 Կարապուշնիք
 Ճահուկ
 Փոքր Աղբակ

Պարսկահայք
 Այլի կամ Կուռի-
 Մարի [Ճան
 Թրափի
 Աջուերս
 Բունն
 Տամբերս
 Զարեհաւան
 Զարեւանդ
 Հեր

Վասպուրական

Ռըշտունիք
 Տոռ
 Բուղունիք
 Արճիշակովիտ
 Աղովիտ
 Կուղանովիտ
 Արբերանի
 Դաունի
 Բուժունիք
 Անույ-Ոտն
 Անձեւացիք
 Ատրպատունիք
 Երուանդունիք կամ
 Երիթունիք
 Մարդատան
 Արտաղ
 Ակէ
 Աղբակ Մեծ
 Անձախաձոր
 Թոռնուան
 Ճուշուոտ
 Կրճունիք
 Մեծնունիք
 Պալունիք
 Դուկան
 Աղուանդոտ
 Պատապարունիք

Նորդուք T.
 Բոճտան T.
 Տեհ T.
 Ճէզիք T.
 Զախու T.
 Ամաղիւս T.
 Բեթէլէբար T.
 Ճուլամերիկ T.
 Զալ, Տըլտուլ T.
 Զեղոյ, Օնուար T.
 Գեւաւո T.

Իւշնէ P.
 Մէքդեւաւո P.
 Տէքդեւաւո P.
 Շէմոնեան, Խոմարոյ T.
 Էնզէլ P.
 Սիւմաի P.
 Սալմաստ P.
 Դիլիման P.
 Խոյ P.

Դաւաշ, Ոստան T.
 Վան, Սըլդէ T.
 Թիմար T.
 Արճէշ T.
 Սարբուռ T.
 Զիլան T.
 Բերկեր T.
 Արաղա T. P.
 Նորտուգ T.
 Սէգմանապատ
 Խոշաք, Նորդուք T.
 Մէրէնդ P.
 Հայոց Չոր T.
 Համդաշիմէն T.
 Մարդու
 Մարդու P.
 Մէր Արբակ, Բաշքալէ T.
 Կոտուր P.
 Չորս P.
 Քարաքօյուկու P.
 Սէգմանապատ P.
 Քարաքօյուկու P.
 Օվաճըք, Սըաճա P.
 Չորս P.
 Միւլի, Շէմաքի T.
 Շիքիաք T.

ՀԻՆ ԳԱԽԱՌՆԵՐԸ ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՆԵՐԸ ՀԻՆ ԳԱԽԱՌՆԵՐԸ ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՆԵՐԸ

Արքայէզդեան	Քարասուռ T.	Որմըզդ-Պերոս	Լնդուչէ-Քիթ, արեւմըտեան Թախէշ R.
Արտաւանեան	Մահմուդի T.	Ալեւան	Արքեւման R.
Բաքան	Մահմուդի T.	Աւսի	
Գաբիթեան	Դեւմար P.	Արսնոտ	Կէբէրլին R.
Գաղբիկան	Դեւմար P.	Տսի	Կէբէրլին R.
Տանկրիայն	Խոյ P.	Ռոտպացեան	Կէբէրլին R.
Վարաժնուհիք(Թուի Վընջուհիք)	Քարաբոյունլու P.	Աղուէ	Կէբէրլին R.
Գողթն	Ագուլիս, Օրտուբար R.	Տուչքատակ	Կէբէրլին R.
Նախճուան	Նախջուան, Ձուղայ R.	Գարդման	Գրդմանիկ R.
Մարանդ	Մէրէնդ P.	Շիկաշէն	Գեհնճէ կամ Լիդղավէ-Թոպու, Սազաշէն R.
Սիւցիք			
Երնջակ	Ալընճա R.	Ուտի Առանձնակ	Բերտէ, Ձուանշիր R.
Ճահուկ	Ձահուկ R.	Գուգարք	
Վսյոց Ձոր	Դարալագղը, Վէտի R.	Ձորովոր	Մատէն R.
Գեղարքուհի	Գեաւառ R,	Մօքովոր	Բորչալու R.
Սոտք	Ծար R.	Կողքովոր	Ղաղախ R.
Աղահէճք	Ձանգեղուր R.	Տաշիր	Լօսե R.
Ծղակ	Պարկուշատ, Տաթեւ R.	Թուեղք	Թրիալէթ R.
Հաբանդ	Ձանգեղուր, Ղափան R.	Կանգարք	Ապոց R.
Բաղք	Պարկուշատ, Տաթեւ R.	Արտահան	Արտահան R.
Ձորք	Ղափան R.	Ձաւախք	Ախալքալաք, Ձըւտըր, Ձաւախէթ R.
Աբեւիք	Մեղրի, Գեհնճիկ R.		
Կուսական (Կովսական	Գեհնավուղ, Օրտուբար	Կղարջք	Արտասուէ, Դլարջէթի, Շաւշէթ R.
Արցախ		Տայք	
Հաբանդ Միւս	Գանձասար, Շուշի R.	Կոզ	Կէօլէ R.
Վսյկուհիք	Ձրաբերդ R.	Բերդացիոր	Բէնէք, Թավուղքեար R.
Բերդաձոր	Այրուճ R.	Պարտիզացիոր	Օլթի, Պարտէզ R.
Մեծկուանք	Խաչէն R.	Ճակք	Լիվանա T. Արդուին R.
Մեծերանք	Գիւլիստան R.	Բուխա	Թավուղքեար R.
Հարճլանք	Տեղա, Վարանդ R.	Ոքաղէ	Թորթուճ T.
Մուխանք	Տեղա, Վարանդ R.	Աղբորակիոր	Նարեման T.
Պիանք	Տեղա, Վարանդ R.	Կափոր	Նիկեզվան, Պարխար, Ձուրիա T.
Պանճկանք	Շուշի R.		
Սիսական Ոստան	Խաչէն, Ձէյվա R.	Ատեացիոր	Կիսկիճ, Բերդագրակ, Խոտորջուր T.
Գուստի Փաւնէս	Շամբոր, Խոջիսարա R.		
Կողթ	Շամշատիլ R.	Սյրբաս	
Փայտակարան		Բասեն	Բասենլէր, Հնքալէ T.
Հրաքոտ-Պերոս	Ուշտարուղ, Մուղան R.	Գաբեղեանք	Կաղղուան, Ձալտրան R.
Վարդանակերտ	Սուխան, Վարդանա	Աբեղեանք	Սարբգամիշ, Թախիշ R.
Եօթնփորակեան Բագինք	[Կերտ R.	Հաուհիք (Վահեուհիք)	Կաղղուան արեւմտ. R. Ձալքան, Սըրբպտ. R.
Ռոտի-Բաղա	Քաբբիստան R.	Արշարուհիք	Ալշիրտ, Քարաքիլիսէ T.
Բաղանոսի	Արտախիլ R.	Բագրեւանդ	Տիատին, Աթմանլու T.
Առոսպիժան	Ահար R.	Ծաղկոտն	Շէօրէկէլ R.
Հանի	Մալէտաշ R.	Շիրակ	Կարս, Ձարիշատ R.
Աթշի	Շամխի R.	Վանանդ	Սարդարապատ, Էջմիածին R.
Բաղաւան	Աթշիրան R.	Արագածոտն	
Սպանդարան-Պերոս	Բաղու R.		
Սպանդարան-Պերոս	Քարատաղ R.		

Handwritten notes at the bottom of the page, including "N-18" and "1/2 1/2" with a large bracket.

ՀԻՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ	ՀԻՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ	ՆՈՐ ԱՆՈՒՆԵՐԸ
Նակատք	Իգրեթ, Կողբ R.	Կոտայք	Երևան, Գրքաւարք R.
Մասեացոսն	Սուրմուռի, Ակոսի R.	Մազազ	Կէօքչայ արեւելեան R.
Կողովիտ	Բայազիտ, Չուքուր T.	Վարածնունք	Գարաչիէկ R.
Աշոցք	Գէօքչայ արեւմտ. T.	Ոստան Գունայ	Գաւնիզաղար R.
Նիգ	Ապարան R.	Շարուր	Շարուր, Խօք R.

Յրանսերէնի մէջ՝ ծիածանի (arc-en-ciel) 7 գոյներուն անունները՝ կարգով միտք պահելու համար, ծանօթ է որ, կէս-չափական ձեւով կը հեզուի այսպէս. —

Violet-indigo-bleu-vert,
Jaune-oranger-rouge.

Արդ, Հայաստանի 15 նահանգներուն անուններն ալ, կարգով լիչելու երբ զիրու թիւն՝ կ'առաջարկենք հեզել քառակի մը ձեւով. —

Բարձր-Հայք, Չորրորդ-Հայք, Աղձնիք, Տուրուքերան.
Մոկի, Կորձիք, Պարսիսիայք, Վասպուրական.
Սիւնիք, Արցախ, Փայտախարան.
Ուտի, Գուգարք, Տայք, Այրարատ:

[ԶԻԹՈՒՆԻ]

Մոկի
 2004
 2004
 2004

Ուրգանայի կնիք

ԱՇՈՏ ԳԱՐԵԳՈՐԻ
 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
 ԳՐԱԴԱՐԱՆ

4. /ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՈՆԵՐԸ. — Մեծ-Հայք՝ իր ամբողջութիւնովը կը կազմէ լեռնագօտի մը, կամ — չրջակայ հարթավայրերուն համեմատութեամբ — լեռնակղզի մը, որուն բարձրագոյն կատարն է Արարատ կամ Մասիս լեռ, իսկ բարձրաւանդակը՝ Բարձր-Հայք կամ Կարին:

Աւասիկ Հայաստանի բարձրաւանդակ-լեռնագօտիին (Plateau Arménien) կարեւոր լեռները: Բարձրութիւնները ծովի մակերեսէն հաշուուած են (1). —

(1) Հս.՝ Տիւսիային, հր.՝ հարաւային, արեւ.՝ արեւելեան, արւմ.՝ արեւմտեան, եզ.՝ եզերական, Ար.-լուս.՝ Արարատեան լեռնագօտի, կեղ.՝ կեղտնական լեռնագօտի:

254
 Յուլի 2004
 Թուրքիկ Հայաստանի
 ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԱՇՈՏ ԳԱՐԵԳՈՐԻ
 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
 ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Աղատ լեռ, տե՛ս ՄԱՍԻՍ

Ալազեազ, ԱՐԱԳԱՆ

ԱՏար, 8,000 ոտք (Սիւնիք)

ԱՏմանկան լեռ, 11,200 ոտք, հս.-արեւլ

Աղձնեաց լեռներ, հրւ.-արեւմտ. (Մուշ)

Առնոս, 10,000 ոտք (Վան) [լեռքտ.]

Արազած, Ալազեազ, 13,436 ոտք, կեդր.՝

Արազի լեռ (Շուշի)

Արազի լեռ, Գառնը-Կարբզ, 7,900 ոտք, հս.՝

արեւլ.

Կ. Երևանի և հարևան լեռնաշղթաների (հարթ մասերը չեն ցուցվում)

ԱՏարազի լեռներ, ՄՈՍԿԻՖԵԱՆ

Առնոս, (Կիլիկիա) 7,000 ոտք, Սեան լեռ

Անդոլք, 6,500 ոտք (Սասուն)

Անտիտաւրոս, հր. եզր. (Կիլիկիա)

Ապոն լեռներ, Թիւրք

Արարատեան լեռներ (Մասիս, Բիւրակնեան,

Արարատ, ՄԱՍԻՍ [Շառխան

Արեւիք լեռներ, Շահ-Տաղ, հս.-արեւլ.

Արդնի լեռ, հրւ.-արմտ.

Արսեաց լեռներ, 8,000 ոտք (Տայք) հս.-եզր.

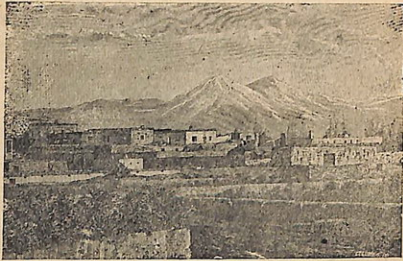
Արտոս լեռ, 11,000 ոտք (Վան)	Երզնկայի լեռներ, հս.-արևմտ.
Արքաշան, 8,500 ոտք	Զակրոս լեռներ, Զարկոս, հրւ.-եղր.
Բաղնոց լեռ, կերդ.-լոնգոս.	Զարասպ (Կորդուք)
Բամբակի լեռ, Փամպակի լեռ, Կանգար, Զեռնակ (Հարք, Կարին)	Ընձաքեսար, Կապուտկող (Վան)
6,000 ոտք, հս.-արևել. [(Իգտիր)	Ըղջղլ լեռ, 9000—11,695 ոտք, Սիւնեաց լք.
Բամպուլ լեռ, Խայ-Կեսուկ, 10,000 ոտք,	Թանդուրեկ, ԹՈՆԴՐԱԿ
Բարդոզ լեռ, Թափարյու, 8,400 ոտք	Թոմուկ լեռ (Կիլիկիա) 7,000 ոտք
Բերենկայ լեռ, հս.-արևել.	Թոնդրակ, Թանդուրեկ, ԵԱԴԿԱՑ ԼեՆ
Բիւրակներան լեռներ, Պիմկոյ, ՍՐՄԱՆՑ	Թուխ Կիլիկի-Տերե (Վան)
Դազ լեռ, Կոֆ-Տաղ, ԳԱԽԱՐԶԻՆ	Թուրամեկու (Կորդուք) 9,000 ոտք
Դառնակեր (Գանձակ)	Թուեղք, Ասոց, Քայնույի, 7,000, հս.-արևել.
Դարուայ լեռներ, Այակոզ, 8,000 (Սիւնեք)	Թրիպլեթեան լեռներ, հս.-եղր.
Դաւաղակ լեռ, Դազ, Կոֆ-Տաղ, 7,000	ոտք, հս.-արևել. [հս.-արևել. Իմերեթի լեռներ, ԿՈՂՔԻՍԻ Լ.
Դեղ կամ Գեղամայ լեռներ, 11,500 ոտք,	Լալվար, Լեալվար, 5,500, հս.-արևել.

Սիփանի գագարը

Դեղ լեռ (Երևան)	Լեօք՝ լեռ, 5,000 հս.-արևել.
Դըրը-Թեփե, 9,324 ոտք, ՍիիենեԱՑ ԼեՆ	Լիզ (Հարք, Մանազկերտ)
Դըրը-Պողազ, 11,872 ոտք, հս.-արևել.	Խալիսայ-Տաղ, ՄԱՆԱՆԱՂԵԱՑ Լ.
ՍիիենեԱՑ ԼեՆներ	Խաղտեաց լեռ ՊԱՐԻՍԱՐ
Դոհանաճ, Սեպուհ, 10,000 ոտք, հս.-ա-	Խամուրբերդ լեռ (Հարք, Մաղկերտ.)
րևմտ. ԵՐԶՆԿԱՑԻ ԼեՆներ	Խանտուշ, ՍԱՍՈՒՆ
Դոշ լեռ, 6,400 ոտք (Մասուն)	Խաչաքար լեռ, Վարշամակ, 12000, արևել.-հրւ.
Դոռոզ լեռ, Սիփան	Խաչէնի լեռներ (Սիւնեք) 9,000 ոտք
Դուգարաց լեռներ, հս.-արևել. Կորի, Մոքրի	Խաչեքար լեռ, Խոյ-Խարս, (Գանձակ), արևել.
Դուրգէն բարձր լեռ (Գանձակ)	Խարդան լեռ (Բաղէշ)
Դրզուռ լեռ (Վան)	Խոյթ լեռ (Մուշ) 6,000 ոտք
Դաբանաղեաց լեռներ (Երզնկա) հս.-արևմ.	Խոնա լեռներ, Մոխրայս (Վերք)
Դեղթափ լեռ (Կարին, Պիմկոյ)	Խուլի լեռ (Մուշ)
Դիզափայտ (Շուշ)	Մաղկաց կամ Մաղկեղ լեռ, Այա-Տաղ (հնգատ,
Եղերուլ, 11,400 ոտք, հրւ.-եղր.	Թոնդրակ), 10,000 ոտք, Ար.-լոնգոս.

Ծիրնկատար (Մուշ)	Մասիս, Մասիք, Արարատ, 16,916 ոտք
Ծոփափորի լեռ. ԳՈՒԳԱՐԱՅ Լ.	(կամ 5,156 մէթր)՝ Փոքր-Մասիսը՝ 23,436 ոտք (կամ 4,006 մէթր)
Կայծոյ ծառ լեռ, Գզըլնա լեռ, Տս.-արււլ.	Մարաթ, Մարաթուկ (Մասուն)
Կանդարք լեռ, ԲԱՄԲԱԿԻ Լ.	Մեծորնց լեռներ, ՏԱՅՈՅ Լ.
Կապոյտ լեռ, Կիօֆ-Տաղ, 10,000 (Կարին)	Միս լեռ. Տս.-արեււլ.
Կապուտկող, Լ՛նձաքիսար (Վան) 8,000 ոտք	Մ՛նձուր, Մուզուր (Կարին) 9,000 ոտք
Տս.-եղբ.	Մոկաց լեռներ, Տր.-եղբ. (Վան)
Կապուտճիկ լեռ (Սիւնիք) 12,000 ոտք	Մոսկիքեան լեռներ, Աճաբա, Տս.-եղբ.
Կառկաւի լեռներ, Տրւ.-եղբ.	Մուռլ, Մուր (Վասպուրական) 8,400 ոտք
Կարնոյ լեռներ, Փայանդեօֆեն, 10,694 ոտք, Ար.-լուզտ.	Մուրալ լեռ, 10,000 ոտք, Տս.-արեււլ.
Կաւաշի լեռներ, Տրւ.-եղբ.	Մորբի լեռ, ԳՈՒԳԱՐԱՅ Լ.
Կեղիի լեռներ, ՍՐՄԱՆՅ	Մուսւ լեռ կամ Մուուռ, 11,500 ոտք (Արեւիք)
Կիլիկեան Տորոս, Տրւ.-եղբ.	Մըղուզ լեռ (Գանձակ) Տս.-արեււլ.

Արագած լեռ

Կողբիսի լեռներ, Իմերէթի Լ. Տս.-եղբ.	Ներքովթ լեռ Նիւմուս-Տաղ, 9000 ոտք (Վան)
Կոնդուր լեռ, Գինայ-Տաղ, 11,057 ոտք, (Արեւիք լեռներ)	Նպատ, Նպատական, ԾԱՂԿԱՅ Լ.
Կովկաս Հայոց, ՀԱՅԿ. ԿՈՎԿԱՍ	Նամիրամ լեռ, 7,000 ոտք, Տս.-արեւել.
Կորդուաց լեռներ, Տրւ.-եղբ. Մասիսս,	(Գեղամայ լեռներ)
Դարամա-Տաղ	Նաւիան լեռներ, Ար.-լուզտ.
Կսրի, ԳՈՒԳԱՐԱՅ Լ.	Նատախի լեռներ, Տր.-եղբ.
Կոփ լեռ, (Բաբերդ) 10,000, Տս.-արւմտ.	Նինտար լեռ (Վերք)՝ Տս.-արւլ.
Հազրու լեռներ (Ծոփք)	Նողալար (Կարնոյ լեռներէն)
Հայկական Կովկաս, Փոքր Կովկաս, 2—8000 ոտք, Տս.-արեււլ.	Նուշար (Սըմանց, Պիկկոյ)
Հայկական Տորոս, Տր.-եղբ.	Ոսկի լեռ (Ծաղկէոյ լեռ) [Տս.-եղբ.
Հայկական Պար (Մասիս, Սըմանց, Ծաղկաց, Վանայ լեռներ)	Պարիսար, Պալիսար, Պարիադրէս, 12,000 ոտք
Հացիւնեաց լեռ (Վան)	Պաքուլեան լեռներ (Վերք)
Հճար (Կարին)	Պեղոպտալ, ԲԱՄԲԱԿ
Ղարաբաղի լեռ, ՍԻՒՆԵԱՅ Լ.	Պելսար, Տեղի-Տաղ, 11,907 ոտք, Տս.-արւլ.
Մանանդեաց լեռներ, Խալիսայ-Տաղ, Տս.-	Պերլի, Փիրիլի-Տաղ, 10,617 ոտք
Մասիսս լեռներ, Դարամա-Տաղ ԿՈՐԴՈՒԱՅ	Պիւճճան ՊԱՃԱՆ
	Պիկկոյ լեռ, ՍՐՄԱՆՅ, ԲԻԻՐԱԿՆ
	Պլեճան լեռ (Մուշ-Սասուն)
	Ջըբաշիս լեռ, Սուկաւ, Սուկաւէտ (Բասեն)

Ոչտուներաց լեռներ, Շր. - եզր.	Վարազ, 10,140 ոտք (Վան)
Սասնայ լեռներ, Անդովք, Խանսուղ, 6,000 ոտք, Տր. - եզր.	Վարդայ լեռ (Կարին) Վարչաճակ, ԽԱՁԱՔԱՐ [Տս. - եզր. Տայց լեռներ, Մեծբրանց, Սողանլու, 8,000 ո.
Սատանալաճ և, Տս. - արլ.	Տաշբաջ լեռներ, Տս. - արլ.
Սարեալ լեռներ (Գանձակ արել).	Տատիվան, Տս. - արլ. 10,000 ոտք
Սաւալան, Սաւեյլան, 12,200 ոտք (Ատրպատ.)	Տաւրոս, Տորոս, Տր. - եզր.
Սեաւ լեռ, ԱՄԱՆՈՍ	Տէրսիմի լեռներ (Մէրճան, Մուղուբ, Պաղիբ)
Սեպուհ, ԳՈՂԱՆԱՄ	Տուժիկ (Կարին) 9,000 ոտք
Սերմանց, ՍՐՄԱՆՅ	Տուժու լեռ (Կարին) 9,000 ոտք
Սիկիփոր, Տս. - եզր.	Փարքէ լեռ (Մուշ) 6,000 ոտք
Սիւնեաց լեռներ, Պարաբաղ, Տս. - արել.	Քիսար լեռ (Երեւան)
Սիփան, Գուռղ լեռ, 13,700 ոտք (Վան)	Քոլովայ լեռ, Տս. - արել.
Սիւճիկ, Շէյխնիկ, 9,796 ոտք, Տս. - եզր.	Քոշմէր (Կարին) 12,000 ոտք
Սոմխէթեան և ԳՈՒՎԱՐԱՅ և.	Քոտեան լեռներ, Տս. - արլ.
Սուխ, Կարճկանի լեռներ	Քուսկուբ լեռ, Գոնսուբ, 10,300 ո. Տս. - արլ.
Սուկաւ, Սուկաւէտ, Քհոսկ-Տաղ, 11,262 ո.	Քուչիւան լեռ, արել. - Տս.
Սրմանց, Սերմանց, Բիւրակն, Պիկիկոյ,	Քուրիքի լեռներ, ձիւսիս(Կորդուք) 13,000 ո.
10,770 ոտք, Ար. լւնդտ.	Քոն, Ար. - լւնդտ.
Սըխութ լեռ (Կարին) 10,000 ոտք	Քոջան (Կիլիկիա) 10,000 ոտք
Սոյամլու, ՏԱՅՈՅ և.	[Ար. լւնդտ.
Վանայ, Վասպուրականի լեռներ, Վարազ, Օլթուկ, Ար. - լւնդտ.	

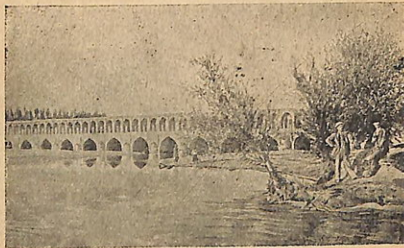
4. ք. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌՆԱԳԱՇՏԵՐԸ. - Բարձր ու ցից կատարներով հարուստ Հայաստանի հողը՝ ունի նաև, իբր իր յատկանշական մէկ կողմը, ընդարձակ տափարակներ, սարահարթներ ու դաշտեր, նոյն այդ լեռնոտ բարձունքներուն չուրջը:

Հայկանան բարձրաւանդակին վիցին բարձրութիւնն է ծովին մակերեսէն 5000 ոտք, իսկ բարձրագոյն և նուազագոյն չափերը կը ներկայցնէ հետևեալ ցուցակը. —

	Ոսֆ	Մանաղկերտի դաշտը	Ոսֆ
Սիւնեաց (Ղարաբաղի) լեռնադաշտը	8000—8500	Բաբերդի	4500—5000
Վանայ դաշտագետինը	6500—7000	Շիրակի և Վանանդի դաշտը	4000—5000
Սեւանի տափաստանները	6500—6550	Ատրպատականի	> 4000—5000
ձորոյի դաշտը	6300—6800	Արտաղի (Մակու)	> 4500—5000
Արագածոտնի դաշտագետինը	6300—6500	Երզնկայի	> 4000—5000
Կարնոյ և Բասենի դաշտագետինը	5700—6000	Մուշի	> 3500—4000
Պայաղիտի դարատափերը	5000—5500	Նախիջևեանի	> 3000—3500
Խնուսի լեռնադաշտերը	5000—5500	Խարբերդի	> 3000—3300
Ալաշկերտի	5000—5500	Արարատեան	> 2600—3500
Ապաղայի (Վան) դաշտը	5000—5500	Տիգրանակերտի	> 1900—2000
		Մուղանի (Դարանդաշտ)	110—200

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐԸ. — Գլխաւոր գետերն են՝ Տիգրիս, Եփրատ, Երասխ կամ Արաքս, Կուր, ձորոյի և Ալիս ու Իրիս: Կան նաև բազմամճիւղ երկրորդական մեծ ու փոքր գետեր, զհասակներ, վտակներ և հեղեղատներ, առուներ, աղբիւրներ: Աւասիկ անոնցմէ ծանօթներուն ցանկը, ըլխատեղն ու գետաբերանը ցուցուած. —

Ազուլիս (ձախէն՝ Երասխի օժանդակ)	Գառնոյ գետ, ԱԶԱՏ
Ազատ, Գառնի-Չայ (Ահմանկան լեռ — Երասխ)	Գարգար (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)
Ազաղան (Կողկաս լեռներ — Կուր)	Գեհնոլն, ԵՐԱՍԽ
Ալիս, Ալիւս, Գրը-Բրմագ (Չիսէն-Տաղ — Սեւ ծով)	Գետիկ (Գեղարքունիք գաւառին մէջ)
Ախուրեան, Արիա-Չայի, Մեծ-Գետ (Սո- րաբիս)	Գեղնի գետ, Սարը-Սու (Մասիս — Երասխ)
Ղանլու, Արփա լիճ — Երասխ)	Դրախտիկ (Գեղարքունիք գաւառին մէջ)
Ազամաստ, ձՈՐՈՒ	Երասխ, Արաքս, Արագ, Հին՝ Գեհնոլն (Բեւ- րակն լեռ — Կուր՝ Կասպից ծով) 712 մղոն
Ահար (աջէն՝ Երասխի օժանդակ)	Երնջակ (ձախէն Երասխի օժանդակ)
Աճարա (Տայք — ձորոխ)	Եփրատ (Արևելեան և Արեւմտեան) Ծրար,
Անդը, Խօջայ, (Չայոց-Չոր — Չուխ լեռ, Վանայ լիճ, հրէ-արեւելքէն)	Մուրատ, Սեւ-Չուր (Ծաղկաց լեռ — Շա- րիլարայի՝ Պարսից ծոց) 1,500 մղոն մինչ- և
Ապարանի գետ, ՔԱՍԱԳ	չեւ խառնուրդ
Ասեռատ, Բեհնիմահու, Բերկրի, (Սեւ լեռ, Գարանիսար — Վանայ լիճ)	Չախամ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)

Եփրատի անցիք

Արածանի, Մուրատ (Ծաղկաց լեռ — Եփ- րատ՝ ձախէն) 350 մղոն	Չայ (Մեծ և Փոքր), (Չախոս — Տեղրիս)
Արաքս, ԵՐԱՍԽ, ՄՈՒՐՅ	Թաթաւ, ձաղաղու (հրէ-էն՝ Որմիոյ լիճ)
Արեւելեան Եփրատ, ՄՈՒՐԱՏ, ԱՐԱՅԱՆԻ	Թարթաւի ջուր, ձՈՐՈՒ
Արեւմտեան Եփրատ, ԳԱՅԼ, Գարա-Սու	Թուխ գետ (Վանայ լիճ՝ հարաւէն)
Արդնի ջուր (Արդնի — Տեղրիս)	Իրիս, Եղիլ-Բրմագ (Չիսէն-Տաղ — Սեւ ծով)
Արտանուշ (Տայք — ձորոխ)	Խարոբ, Գարոբ, Գոլիար (աջէն՝ Տեղրիսի օժ-)
Բաղիշու գետ (Սասուն — Պաթման-Սու)	Խաղիք (ձախէն՝ Տեղրիսի օժանդակ)
Բարիւղազատ, Որտան (Չանգեղուր լեռ — Երասխ)	Խրամ գետ (Թուրք, Սոմէթ — Կուր)
Բատիշանք (ձախէն՝ Արածանիի օժանդակ)	Կարբի գետ, Կարբոյ ջուր, ՔԱՍԱԳ
Բերդուճ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	Կարկառ, ԳԱՐԳԱՐ
Բերկրի, ԱՌԵՍ	Կարսի գետ, ԱՌՈՒՐԵԱՆ
Բեհնիմահու, ԱՌԵՍ	Կինճ (ձախէն՝ Արածանիի օժանդակ)
Բիւրակն գետ (Բիւրակն լեռ — Եփրատ)	Կողբի ջուր (Կողբ — Երասխ)
Բողնեաց գետ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	Կողփափոր, Այսգափա-Չայ (Արեւիք — Կուր)
Բուստ (Սիւնեաց լեռներ — Երասխ)	Կոտոր, Գօրուր (աջէն՝ Երասխի օժանդակ)
Գալ գետ (Կերջանի լեռ — Եփրատ)	Կուր, Գիւն, Մթառաբի (Գալուս լեռ — Երասխ՝ Կասպից ծով), 650 մղոն

Կուրակ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)
 Կուրան (> > >)
 Հազարի, Հակար, Ախես (Դարաբաղի լեռ
 — Երասխ)

ձապաղջուր (աջէն՝ Արածանիի օժանդակ)
 ձորոխ, Տին՝ փխովն, Ակամաստ, Չիւրխի-
 Սու (Պարեւար — Սեւ ծով)
 Մակու գետ (Իտաղկաց լեռ — Երասխ)

Հրազդան, Զեկի-Չայ (Սեւանայ լիճ — Մարմետ, Սեւ գետ (Սեւ լեռ, Գարահիսար
 Երասխ) — Կանայ լիճ)
 Զորագետ, Զորոյ գետ, Պոռլալու (Սոմխէթ Մեծ գետ, Զրլլըր (Սողանլու — Ախուրեան)
 — Կուր) Մեծամօր, Շամ, Իջուր (Արագած — Երասխ)
 ձաղաղու գետ, ԹԱԹԱԻ Մեղրագետ, Մեղր, Գարսաու (Ներքովթ
 ձաղաղու գետ (ձախէն՝ Երասխի օժանդակ) լեռ, Մուշ — Մուրատ ձախէն)

Մնձուր, Մուզուր-Սու (Տէրսիւս — Եփրատ) Զերս գետ, Պօհրան-Սու, ՍԵՐՏ	Ռա՛ճ գետ (օժանդակ Ախուրեանի)
Մուրատ գետ, ԱՐԱՆԱՆԻ	ՍԵՐԱՆ (օժանդակ Ախուրեանի)
Մուրց գետ, Մուրցամօր, Աղրը-Չայ, Հա- Սեաւ գետ, Սեւ գետ, ՄԱՐՄԵՏ	Սեւ-Չուր, ԵփՐԱՏ
Սանդալէի ջուր(Փալանթէօքէն—Երասիս) Սերտ, Սղերդ, Պօհսան (ձախէն՝ Տիգրիսի	օժանդակ), Զերս
Մրդուղ (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	Սեւ-Չուր, ԵփՐԱՏ
Մօր-Մեծ (Սօղանլու — Ախուրեան)	Տիգրիս, Դիւաթ, Շար (Տորոս, Անձեւացիք—
Շամբի ջուր ՄեծԱՄՐՐ	Շարխաւարայ, Պարսից ծոց՝ 950—1000 մղոն
Շամիրամայ ջուր (Վարադ—Վանայ լիճ)	Տղմուտ (Մասիս — Արտաղ՝ Երասիս)
Շամբոր, Շէմբոր (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)	Փառաւան (աջէն՝ Կուրի օժանդակ)
Շառիան, Շէռիան (Մասիս — Եփրատ)	Փիստօն, ձՈՐՈՒՍ
Որոտ(ան) գետ, ԲԱՐԿՈՒՇԱՏ	Քաբոր, ԽԱՐՈՒՐ
Չարի (արեւմտ.-հս.՝ Որմիոյ լիճ)	Քասաղ, Քարսախ, Կարբոյ ջուր, Ապարանի
Չնչաւատ (աջէն՝ Երասիսի օժանդակ)	գետ (Արդժ.—Երասիս)
Պարման-Սու (Սասուն — Տեղբիս)	Քղիի ջուր (Տէրսիւս — Եփրատ)
Պենդիխանու, ԱՌԵՍ	Օլթիի գետ, ձՈՐՈՒՍ
Պօհրան, ԶԵՐՄ, ՍԵՐՏ	Յրայ, ԵՓՐԱՏ
Պոչայուի գետ, ՉՈՐԱԳԵՏ	

6. ԱՍՅԱՍՏԱՆԻ ԼԻՃԵՐԸ. — Հայ բնախարհի ջրագրութեան մէջ՝ երեք մեծ լիճեր աչքի կ'իջնան. — Վանայ, Որմիոյ և Գեղամայ ծովակները: Ասոնցմէ զատ կան նաև ուրիշ փոքր լիճեր ու լճակներ՝ աղի կամ անուշ ջուրով. —

Բիււակի լիճ մը

Աղթամարայ լիճ, ՎԱՆԱՅ ԵՌՎ.	ԳԵՂԱՄԱՅ ԵՌՎ., Գեղարքունեաց, Սեւանայ
Աղւոյ ծով, ՎԱՆԱՅ ԵՌՎ.	ծով, Կեօֆան-Տեհիզ, Տերխայի-Շիրիկ, ծո-
Արձաղի լիճ, Հառչակ (Վասպուրական),	ւէն 6,300 ոտք բարձր, Երկայնք՝ 71,000
ծովէն 5,300 ոտք բարձր. աղի	մէթր, լայնք՝ 42,000 մէթր, Խորք՝ 128
Բզնունեաց ծով, ՎԱՆԱՅ ԵՌՎ.	մէթր. անուշ
Բիանայի ծով, ՎԱՆԱՅ ԵՌՎ.	Դավրէժի ծովակ, ՈՐՄԻՈՅ ԵՌՎ.
Գայլատու այ լիճ, Պարզ-Կոշի, Արարատի	Երեղալիճ, Քեշիշ Կեօլ (Վան). անուշ
մէջ. (Աղրի-Տաղի վրայ) ծովէն 7,400	Թոսպեան լիճ, ՎԱՆԱՅ ԵՌՎ.
ոտք բարձր. անուշ	Թորթուճի լիճ կամ ջրվէժ (Կարեն). անուշ

Թոփառաւան, ՓԱՌԱԻԱՆ
 Խաչու լիճ (Հարք, Պուլանդ)
 Խարբերդու լիճ, ԵՌՎԻ
 Իրով Հայոց, ՈՐՄԻՌՅ ԵՌՎ.
 Երով լիճ (Խարբերդ), Կոստանի, ծովէն
 4000 ոտք. անուշ
 Կապուտան ծով, ՈՐՄԻՌՅ ԵՌՎ.
 Հիւսիսի ծովակ, Տին՝ Պալակացես, Չըլըր,
 Չայըր, (Արտասան — Կարս — Կիւմրի)
 ծովէն 6,500 ոտք. անուշ
 Մեծածորի լիճ, Պեկիր-Կոչ (Երեւան)
 Յըմբեայ ծովակ, Խազըր-Կոչ (Աղբակի կողմը)
 Նաղիկ, Նազուկ (Հարք, Պնք.) 6,400 ոտք
 բարձր. անուշ
 Նաիրիի ծով, ՎԱՆԱՅ ԵՌՎ.
 ՈՐՄԻՌՅ ԵՌՎ., Կապուտան ծով, Իրով Հա-
 յոց, Իրով Գավրիմու, Տին Սպաւտս, Բարցախ, Բացաբին (Ջաւախք գււ.)

Ուրումիկ, Ուրվա-Տեհիզի. ծովէն 4,100
 ոտք բարձր. Երկ.՝ 128,000 մ., լայնք՝
 38,000 մ., Լորք՝ 15—17 մէթր. աղի
 Սաղամոս լիճ, Խանլարը (Ջաւախք գււ.)
 Սղպայի լիճ (Վան). անուշ
 Սպաւտս լիճ, ՈՐՄԻՌՅ ԵՌՎ.
 ՎԱՆԱՅ ԵՌՎ., Աղւոյ ծով, Բոլնուկաց ծով,
 Բիանայի ծով, Նաիրիի ծով, Աղթամարայ
 ծով Թոսպեան կամ Տոսպեան կամ
 Տուսքանայի ծով. 5,637 ոտք բարձր.
 51,000 մ. լայնք, 123,500 մ. երկայնք,
 40—50 մ. խորք. աղի
 Տղոկածով, Ղարը-Կոչ (Գանձուկ)
 Տոսպեան, Տուսքանայի ծով, ՎԱՆԱՅ ԵՌՎ.
 Փառաւան, Թոփառաւան (Ջաւախք գււ.)
 Սպաւտս, Բարցախ, Բացաբին (Ջաւախք գււ.)

6./ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՎՋԻՆԵՐԸ. —

Աղթամարայ կղզին (Վանք)	} Վանայ ծովին	Կտուց (Վանք) Վանայ ծովին մէջ
Առաւել (անրանակ)		Թեւա, Որմոյ ծովին մէջ
Լիւր (Վանք)		Սեւան (Վանք) Գեղամայ ծովին մէջ

7. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՒՍՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԿԵՆԳԱՆԵՐԸ ՈՒ ՀԱՆՔԵՐԸ՝ բաղմաստեակ և յոյժ ճոխ են: Չանազան դարերու մէջ Հայաստանի հետ չիում ունեցող արեւմտեան պետութեանց զօրավարները, ճամբորդները, դեսպանները, գիտունները, տեղաշինները, բուսաբան-կենդանաբան-հանքաբանները կարեւոր յիշատակագրեր դրած են գիտութեան սեղանին վրայ:

*. Մանօրութիւն. — Բուսաբան Թուրքֆորէն յետոյ, որ առաջին անգամ ճանչցուցած է բնիկ Հայաստանեան հրաշագեղ Ախլարսնց Արիւկը (Anoplanthus Tournefortyi, Հայաստանի բուսաքննութիւնը կատարուած է հազիւ մէկ-քանի անձերէ: Այս ամբան (1918)՝ Պուտաֆէշթի Բուսաբանական Կաճառին կողմէ լոյս տեսած «Etude sur l'Herbier Artistique Tchitouny» (par G. V. Aznavour pages 1—38) անուն գրքոյկին մէջ՝ յարգելի բուսագէտը, Պոսեցի Տիար Գէորգ Ազնաւուր, կ'զբէ (էջ 5).— «Արեւելքի, մասնաւորապէս Հայաշխարհի, բուսականութիւնովը հետաքրքրուողներուն ուշադրութիւնը կ'հրաւիրեմ Չիթունիի «Վանքուսակ»ին վրայ, որ ի դէպ՝ կուզայ աւելի ընդարձակելու մեր ծանօթութիւնները՝ յարդ քիչ բուսաբաղուած երկրի մը մասին: 1851էն 1912՝ այդ կողմերը քննողներէն ծանօթներն են Նօէ, Բօչի, Պարրէ աը Լանսի, Բրօնէն-պուրկ, Տքթ. Փօսթ և Փրօֆ. Մանիսսանտ: Առաջին երեքը մեծ գործեր մը չունին. Բրօնէնպուրկը քաղած է հօդիւ 150 տեսակ. Տքթ. Փօսթ 900ի չափ, Բրօֆ. Մանիսսանտն՝ 40էն աւելի: Բայց ամէնէն ճոխ Բուսաբանը — Վանի բոյսերով — Չիթունիին է, որ կ'պարունակէ հնարահե աւելի տեսակներ: Ասոնցմէ 242 տեսակ ինքնաբոյս ծաղիկներուն քննութեան միջազգային բուսաբանութեան բոլորովին նոր 10 տեսակներ ծանօթացուցանան. 1. Paeonia Kavachensis, 2. Gypsophila

8. **ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՋՈՒՆ.** — Լեզուարանները վերջին համեմատական զննութիւններէն յետոյ հաստատեցին որ հայերէն լեզուն՝ հնդեւրոպական անկախ և ինքնուրոյն լեզու մ'է, (indo-européen) իրեն յատուկ բազմաթիւ բարբառներով և ամլնաճին ու հարուստ գրականութեամբ, որ ունեցած է իր Ոսկեդարը նոյն իսկ ա՛յն շրջանին (Քս. վերջ 400ին)՝ երբ արդի եւրոպական ազգերը կաղմակերպեալ վիճակ չունէին Յոյներէ և Հռոմէացիներէ զատ: (Տես Հայ Մասնակիրները՝ համար 18:)

9. **ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՂԱՔԱԿՍՆ ԿԵՍԱՆՔԸ.** — Մեծ և փոքր-Հայքէ կազմուած պատմական Հայաստանը՝ իր 18 նահանգներուն մէջ՝ ունէր 620 գաւառ, 40,000է աւելի զիւղեր, ընդ ա՛մէն 40,000,000 (40

Հայի ցահապետ

միլիոն) բնակչով: Երկրին պահպանութեան համար կ'պահէր միջին հաշուով 120,000 զօրք, և հոգեւոր հսկողութեան համար՝ աւելի քան 200 եպիսկոպոս:

Հայոց Ազգին գոյութեան սկիզբը կ'հաշուի աւանդաբար՝ Քրիստոսէ 25 դար առաջ (2492ին, ըստ Վրաց պատմիչներուն՝ 2543ին) երբ Հայոց նախահայրը Հայկ՝ առաջին անգամ ոտք կը կոխէ Այրարս նահանգը: Այս հաշուով՝ Հայ Ազգը 4,400 տարւան պատմական կեանք մը կ'ցուցնէ ներկայիս:

Իր քաղաքական կեանքին սկիզբն առնելով Հայկէն (Սորնցի. Ա.), Հայաստան ունեցեր է հետեւեալ հարստութիւնները (dynastie). — Իշխանապետութիւն և Թագաւորութիւն, —

		Թուական	Տարի
1. Հայկազանց (Haikazian)	Թագաւորութիւն	Ք. Ա. 2492—	330 2162
	— Անիշխանութիւն	» » 300—	150 180
2. Արսակունեաց (Arsacides, Archagounik)	Թագաւորութիւն	» » 150—	432 Ք. Յ. 582
	— Անիշխանութիւն	Ք. Յ. 432—	885 453
3. Բագրատունեաց (Bagratides, Bagratounik)	Թագաւորութիւն	» » 885—	1045 160
	(Եւս' Արծրունեաց Թագերին.)	» » 905—	1080) ...
	— Անիշխանութիւն	» » 1045—	1080 35
4. Ռուբինեաց (Roubinian, Cilicie)	Թագաւորութիւն	» » 1080—	1375 296
	— Անիշխանութիւն	» » 1375—	1918 3868
			544
Ըստ Մատենադրոց՝ Հայոց ծագումէն մինչև հիմա՝ 44 դար			4412

Ըստ քննական արդի պատմութեան՝ Հայ Ազգին ծագումը հաշւելով Ք. Ա. 885ին, կ'ունենայ չուրջ 30 դարու անցեալ մը, հետեւեալ բաժանումներով. —

		Թուական	Տարի
Նախահայ շրջան	Ք. Ա. 885—	323 563	
Հայ Թագաւորութիւն	» » 323—	220 104	
— Անիշխանութիւն	» »	29	
Արտաշիսեան Հարստութիւն	» » 190—	2 189	
Օտար Հարստութիւն	Ք. Ե. 2—	53 52	
Հայ Արշակունիք	» » 53—	429 377	
Մարզպանները	» » 430—	591 (634) 162 (205)	
Կիրաւոյադանները	» » 591—	654 (705) 64 (115)	
Ոստիկանները	» » 654—	861 203	
Անիշխանութիւն	» » 861—	885 25	
Բագրատունիք (Արծրունիք)	» » 885—	1080 135	
Ռուբինեաց	» » 1080—	1375 (1393) 296	
Անիշխանութիւն	» » 1375—	1918 544	
			2808

Հայկազանց Թագաւորներէն նշանաւոր եղած են՝ Հայկ, Արամ, Զարմայր, Տիգրան Երուանդեան, Վան ևն.՝ մայրաքաղաք ունենալով՝ Արմաւիր, Արտաշատ, Վան:

Արսակունի Թագաւորներէն՝ Վաղարշակ (Ք. Ա. 149—127), Արտաշէս Ա. (114—89), Արտաշէս Բ. (89—129), Մեծն Տիգրան Բ. (89—35), Խոսրով (Ք. Յ. 214—259), Մեծն Տրդատ (286—341), Մեծն Արշակ Բ.

(363—381), Վրամշապուհ (392—415) ևն.՝ մայրաքաղաք ունենալով՝ Արտաշատ, Արմաշիր, Երուանդաշատ, Վաղարշապատ (հիմնուած՝ 197ին), Եղեհա կամ Ուրֆա (Միջագետք), Մծրին կամ Նիսիրին (Միջագետք)։ Դուին (հիմն. 348ին) ևն.։

Բագրատունիներէն՝ Աշոտ Ա. (885—889), Աշոտ Բ. «Երկաթ» (914—928), Աշոտ Գ. «Ողորմած» կամ «Շահի Արմէն» (952—977), Գաղիկ Ա. «Շահնշահ» (989—1020), մայրաքաղաք՝ Երուզգաւորս (Շիրակաւան),

Անուշաւան Սօսանուէր

Բագարան, Անի (հիմն. 961ին), Կարս (928ին), Բաքուդ ևն.։ Արծրունիներէն Գաղիկ «Մեծագործ» ևն., ևն.։

Ռուբինեաններէն՝ Մեծն Ռուբէն Ա. (1080—1905), Կոստանդին Ա. (1096—1100), Թորոս Ա. (1100—1125), Մեծն Լեւոն Բ. (1185—1219), Զապէլ (1219—1252), Հեթում Ա. (1224—1269), Լեւոն Լուսինեան Ե. (1365—1375)՝ մայրաքաղաք ի Կիլիկիա՝ Վանկայ բերդ, Տարսոն, Սիս, Լամբրոն։

10. ՀԱՅ ԴԻՅԱՆ. — Հայոց նախնական պաշտամունքին առարկան էր Բնութիւնը։ Բնապաշտ նախնիքը պաշտօն կը տանէին Արեւին, Լուսնին, աստղերուն։ Կը պաշտէին Երկինքն ու Երկիրը, Օրը (Տիւ), Համաստեղութիւնները (Օրիոն), Կրակը (արեւ, թոնիր, օճախ)։ Աւելի վերջը պաշտեցին ձեռակերտ կուռքեր, անոնց հետ նաև ջուրը, ծառերը, ժայռերը, կենդանիները, ոգիները ևն.։

Հեթանոս — բնապաշտ թէ կրապաշտ — Հայերու նշանաւոր աստուածներն են հետեւեալ դիք և դիցուհիք. —

ԱՐԱՄԱԶԴ, Բարի Աստուած. ասեղծողը մարդկային ազգին. հայր Աստուածնեբուն ու Դիւցազուններուն. հարսարարկես տիեզերքին: Մեհ-

Արամազդ

եանը կը դանուէր Անի կամ Կամախ ամրոցին մէջ (Երիզա): Իր մակ-
դիրներն էին՝ «Շանքաձիզ, Ամպրոպային, Մեծն Արիև Արամազդ, Հայր
Աստուածոց և սիեզերաց ու արարածոց»: Jupiter, Zeus.

ԱՆԱՀԻՏ, Մայր Դիցունի. «Ոսկեծին, ոսկեհատ, ոսկեմայր Անա-
հիտ Տիկին, Մայր ամենայն զգաստութեան. Բարերար մարդկան: Ընու-
թեան. Փառք ազգիս մերոյ. Շունչ
և կեցուցիչ Աշխարհին Հայոց.
ձնունդ՝ Մեծին Արիև-Արամազդայ»:
Խորհրդանշան՝ համեստութեան, մայ-
րութեան և լրջութեան:

Անահիտ

Հայերը ամէն տարի, Ամանորին,
մեծահանդէս կը տօնէին Անահիտի
տօնը, վարդ կը ցրուէին բազինին
առջեւը, սպիտակ աղաւնիներ կը
թռցնէին մեհեանին շուրջը: Այսօր
այս տօնը փոխարինուած է Վարդա-
վառով: Մեհեանները՝ Երէզ աւան
(Երզնկա), Աշտիշատ (Տարօն-Մուշ):
Diana.

Ժամանակին ամենէն շատ յար-
գուած, ազգային սիրեցեալ և խնա-

մատար մայր-դիցունի էր: Ըստ Ասորեստանցիներու՝ Բեւտիս կամ Բի-
լատ=Տիկին, ըստ Յոյներու՝ Արտեմիս (Artemis): Իր արձանը ներկայաց-
ուած է ոտքի կեցած, ձախ ձեռքովը օրսի երէի մը կոտաններէն բռնած:

ՎԱՀԱԳԻՆ, Յաղորտեան Աստուած. Ծիրանի ծովէն ու հուրէն ծնած. կրակէ մազերով, բոցամորուս և արեւաչուի («Երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով...»), Խրնցի. Ա. ԼԱ.): Մակղիրները՝ «Հրածին,

Վահագն Յաղագոյ

Բոցակն, Բոցարտուս, Վիշապախաղ, Վահեղանեան Վահագն: Իր խորհրդադանկարն է Ծիր-կաթին (Voie-Lactée) երկնից մէջ: Մեհանը՝ Աշտի-շատի մէջ (Տարօն) որ կը կոչուէր Վահեղանեան մեհեան: Heraclès.

ԱՍՏՂԻԿ, Արամազդի աղջիկը. դիցուհի գեղեցկութեան, սիրոյ, ծննդարեւութեան ու շնորհիկներու. Հայ Աշխարհի ամենասիրելի աստուածուհին: Մակղիրները՝ «փրփրածին, ծովածին, ծովանուշ. վարդաւասն Աստղիկ, Լուսաբեր, Արուսեակ, Արշալոյս»: Vénus. Aphrothide.

ՆԱՆԷ, Աստղիկին քոյրը, աստուածուհի՝ գեղարուեստի, պաշտպան՝ ընտանեկան յար կին, ու տանտիկին: Մեհեան ի Թիլ աւան (Լիրիզա): Athénas Pallas, Minerva.

ՏԻՐ կամ ՏԻԻՐ, Արամազդի գրագիրը. «Դիւան գրչի Արամազդայ. արագանոյն, աստուած՝ գիտութեանց, ուսմանց և դպրութեանց»:

ՄԻՀՐ, Արամազդի որդին, աստուած՝ լոյսի և ջերմութեան:

ԲԱՐՇԱՄԵԱՆ ԴԻԲ, կամ Սպիտակախոտ Դիբ (փղոսկրէ, բիւրեղէ և արծաթէ չինուած ըլլալուն համար). մեհեանը՝ Թորդան աւան:

Ասոնցմէ զատ կային նաև Հայկ կամ Օրիոնը, Անսևոր կամ Վանա-

Օրիոն

ՏՈՒՐ «ամենաբեր, հիւրընկալ» աստուածը. Առլից կամ Յարալից բուժիչ ոգիները. Բացբերը, Յանեժանհարաները, Պարիկները՝ իբր բարի ոգիներ: Եւ Ալիբը, Թսրանները, Կրոյները՝ իբր չար ոգիներ:

Մեհենական պուստամուկ

Գլխաւոր մեհենաններն էին Անի, Աշտիշատ, Երիզա, Թիլ, Թորղան, Բազաւան, Բազալաւիճ, Արտաշատ:

11. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՆՈՐՆԵՐՈՒՆ ԱԶԳԱՅՈՒՅԱԿԸ . —

Ա. ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

1. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ (Դրուած թուականները ենթադրական են)

(Իւխաններ)		Առնակ	
Հայկ նահապետ (Բ. Ա. 2350)		Շաւարշ	} (1700—1200)
Արմենակ	} (2300—2000)	Նորայր	
Արմայիս		Վստամ	
Ամասիա		Կար	
Գեղամ		Գոռակ	
Հարմայ		Հրանտ	
Արամ	} (2000—1870)	Բնձաք	} (1200—870)
Արայ Գեղեցիկ		Գղակ	
Աբայեան Արայ կամ		Հօրոյ	
Կարդոս		Զարմայր	
Անուշաւան		Պերճ	
Պարէտ	Արբուն	} (1870—1700)	
Արբակ	Հոյ		
Զաւան	Յուսակ		
Փառնաս	Կայսակ		
Սուբ	Սկայորդի		
Հաւանակ		(Թագաւորներ)	
Վաշտակ	} (1700—1200)	Պարոյր	} (870—330)
Հայկակ Ա.		Հրաշխայ	
Ամպակ			

Փառնուհար	} (870—330)	Վահագն	} (870 - 300)
Պարսկահայ		Առաւան	
Կոռնակ		Ներսէս	
Փառս		Զարեհ	
Հայկակ Բ.		Արմուշ	
Երուանդ Ա. Սահակեան		Բագամբ	
Տիգրան Ա.		Վան	
		Վահէ	

2. — ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Վաղարշակ (Բ. Ա. 150—128)	Խոսրով Ա. Մեծ (213—261)
Արշակ Ա. (128—115)	Անիշխանութեան ժամանակ (261—286)
Արտաշէս Ա. (115—90)	
Տիգրան Բ. = Մեծն Տիգրան (90—36)	Տրդատ (286—342)
Արտաւազդ Ա. (36—33)	Խոսրով Բ. (342—350)
Արշար (33—3)	Տիրան Բ. (350—361)
Աբգար (Բ. Ա. 3—Բ. Ե. 34)	Արշակ Բ. (362—382)
Անանուհ (34—35)	Պապ (385—392)
Սանատրուկ (35—65)	Վարագղատ (392—395)
Երուանդ Բ. (65—85)	Արշակ Գ. (395—401)
Արտաշէս Բ. (85—126)	Խոսրով Գ. (398—402)
Արտաւազդ Բ. (126—130)	Վառաճապուհ (402—424)
Տիրան Ա. (130—151)	Խոսրով Գ. կրկին անգամ (424—425)
Տիգրան Գ. (151—193)	Շապուհ (425—428)
Վաղարշ (193—213)	Արտաշէս (428—433)

Բ. ԳՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

1. — ՆԱԽԱՀԱՅ ՇՐՋԱՆ

Ա. Ա.	ժամանակակից	Աշտուրիցի (885—860 Բ. Ա.)
Արամէ Ա.	}	Սաղմոնասար Բ. և 860—824
Սարգստըրի Ա.		Շամշի-Արաղ Գ. և (824—812)
Իշպուհնիշ	}	Արաղ-Նիրարի Գ. և (812—783)
Մեհուհար		Սաղմոնասար Գ. և (782—772)
Ինուշպուհ	}	Աշտուրիանան Գ. և (772—754)
Արգիշտի Ա. և		Աշտուրիարի (754—745)
Սարգստըրի Բ.	}	Թագաւթիկաղասար Գ. և 745—727
Սարգստըրի Բ. և		{ Բէլիսարան-Բէլուցուրի (727) և Սաղմոնասար Գ. և (727—722)
Ռուսա Ա.		
Ռուսա Ա. և	}	Սարգստի (722—705)
Արգիշտի Բ.		
Արգիշտի Բ. և	}	Սենեքերիմի (705—681)
Ռուսա Բ.		
Էրիմէնա		Ասորդանի (681—668)
Ռուսա Գ. և	}	Սարդանաբաղի (668—625)
Սարգստըրի Գ.		

2. — ՍԿՁԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ԼԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ

Փրատ փեռնէս կամ Նէպտղոմէոս	} Հայաստանի տէր կը դառնայ (Ք.Ա. 323)	Արդուատէս կամ	} (301)
Որոնտէս կամ		Արդուարդ	
Հրոնտ եւ կամ	} (322—301)	Արտաբազանէս կամ	} (239—220 ?)
Երուանդ		Արտաազ	
		Որոնտէս	(220 ?)

Խոսրովիդուխս եւ Օսոս

3. — ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Արտաքսիաս կամ Արտաշէս Ա. (Ք. Ա. 190—159)	Արտաազդ Գ. (56—34)
Արտաազդ Ա. (159—149)	Աղեքսանդր (34—31)
Տիգրան Ա. (149—123)	Արտաշէս Բ. (30—20)
Արտաազդ Բ. = Արտաազդ-խստոս (123—94)	Տիգրան Գ. (20—12)
Տիգրան Բ. = Մեծն Տիգրան (94—54)	Տիգրան Գ. } (Ք. Ա. 12—5 եւ 2—1 Ք. Ե.)
	Արտաազդ Գ. (Ք. Ա. 5—2)

4. — ՕՏԱՐ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Արիոբարզան (2 Ք. Ե.)	Արտաշէս Գ. = Զեմոն (18—34)
Արտաազդ Ե. (2—11)	Արշակ Ա. (34—35)
Տիգրան Ե. (11—14)	Մեհրդատ (35—37 եւ 47—51)
Վոնոն (16—17)	Հուդամիստ (51—53)

5. — ՀԱՅ-ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

Տրդատ Ա. (53—59 եւ 66—100)	Բակուր (162—163)
Տիգրան Զ. (60—62)	Սանատրուկ (178—216)
Աշխադար (100—113)	Վաղարշ Բ. (178—217)
Պարթամասիբիս (113—114)	Տրդատ Բ. կամ Խոսրով Ա. Մեծ (217—238)
Պարթամասպատէս (116—117)	Տրդատ Գ. (250—252 եւ 283—294 եւ 298—230)
Վաղարշ Ա. (117—140)	
Սղեմոս (140—161 եւ 163—178)	

Արտակազմ. Զ. (252—261)	Արշակ Գ. (378—389)
Խոսքով Բ. Կոտակ կամ Փոքր (331—339)	Վաղարշակ (378—386)
Տիրան (340—350)	Խոսքով Գ. (386—392 եւ 414—415)
Արշակ Բ. (351—367)	Վառաճապուհ (392—414)
Պասլ (369—374)	Շապուհ (416—420)
Վարազդատ (374—378)	Արտաշես Գ. (423—429)

6. — Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Մ Ա Ր Ձ Պ Ա Ն Ե Ն Բ Ր

Վերհիմնադրուհի (430—438)	Տամ Խոսքով (578—580)
Վասակ Սիւնի (438—451)	Վարազ Վզուր (580—581)
Ատորմիզը (451—465)	Մեծ սպարապետն Պարթև-Պահլավ (581—588)
Ատորվչնասպ (465—481)	Հրահատ (588—588)
Սահակ Բագրատունի (481—482)	Հրարտին Դատան (588—590)
Շապուհ Միհրանեան (483—484)	Վընդառական Նիխորական (591—?)
Անդեկան (484—485)	Մերակըուտ (594—598 ?)
Վահան Մամիկոնեան (485—505)	Յազդէն (598—600 ?)
Վարդ Մամիկոնեան (505—509)	Բուզմահ (600 ?—604)
. (?)	Հոյեման (604—608)
Ա. Նիխորական (548—552 ?)	Աշտատ Յիզդոյար (608—610)
Վշնասպ Վահրամ (552—554)	Շահէն պատգոսապան (611—612)
Դերշապուհ (554—560 ?)	Շահրայեանպետ (612—613)
Վարազդատ (560—554 ?)	Պարսեանպետ Պարշընազդատ (613—?)
Սուրէն (594 ?—572)	Նամըարուն Շոնազ (616—619 ?)
Վարդան Վշնասպ (572—573)	Շահրապղական (620—624 ?)
Գողթն կամ Վզոն Միհրան (573—573)	ձուռն կամ Ռոռ Վերհան (624 ?—627)
Փելեպպոս Սելեուսց տէր (573—578)	Վարազտիրոց Բագրատունի (628—634)

7. — Յ Ո Ւ Ն Ա Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Կ Ի Յ Կ Ա Ռ Ա Վ Ա Ր Ի Չ Ե Ն Բ Ր

Յովհան Պատրիկ (591)	Սմբատ Վարազտիրոցեան, կիւրապաղատ (646—656 ?)
Հերակլ, զօրավար (594)	
Սուրէն, զօրավար (604)	Թէոդորոս Ռշտունի (կրկին), զօրավար (646—653)
. (?)	
Մծէժ Գնունի, զօրավար (630—635)	Մօրեանոս, զօրավար (653)
Դաւիթ Սահառունի, կիւրապաղատ (635—638)	Պռոկոպ, զօրավար (653)
Թէոդորոս Ռշտունի, զօրավար եւ պատրիկ (641—646)	Համազասպ Մամիկոնեան, կիւրապաղատ եւ պատրիկ (658—661)
Թումա (646—646)	Սմբատ Բագրատունի Սմբատեան, կիւրապաղատ (703—705)
Վարազտիրոց Բագրատունի, կիւրապաղատ (646—646)	

8. — Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ո Ս Տ Ի Կ Ա Ն Ե Ն Բ Ր

Թէոդորոս Ռշտունի (654—658)	Սեթ Հարաշի 726 ?—727 ?)
Մուշեղ Մամիկոնեան (658—660)	Մրտան (728 ?—744)
Գրիգոր Մամիկոնեան (661—685)	Իսահակ (745—750)
Աշոտ Բագրատունի (685—688)	Եզիկ Ա. (751—760)
Սմբատ Բագրատունի Սմբատեան (688—703)	Բագար կամ Պաքար (760 ?—761 ?)
Աբդլա (703—705)	Հասան (762 ?—775)
Կասմ (705—706)	Եզիկ Բ. (775—780 ?)
Աբդլազիկ (706—725 ?)	Օթման (780 ?—785)

Ռոհ (785—785)

Խաղա (785—786)

Եղիշ Գ. (786—787)

Աբու-ալ-բար (787—787)

Սուլեյման (787—790)

Եղիշ Դ. (790—795)

Խուզիմա (796—806)

Հօլ (807—847)

Ապուստոլ (847—851)

Յովսէփ կամ Եուսուֆ (851—851)

Աշոս Բագրատունի Մեքանեան, սպարապետ (856) եւ իշխանաց իշխան (861)

9. — ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Աշոտ Ա. (885—890)

Մեբատ Ա. (890—914)

Աշոտ Բ. Երկաթ (914—929)

Աշոս Բուճակալ (921)

Աբաս (929—953)

Աշոտ Գ. Ողորմած (953—977)

Մեբատ Բ. Տիրդերակալ (977—989)

Գաղիկ Ա. Շահնշահ (989—1020)

Մեբատ Գ. կամ Յովհաննէս Մեբատ (1020 1042)

Աշոտ Դ. (1020—1042)

Գաղիկ Բ. (1042—1045 † 1079)

Կարուց բազումութիւն

Մուշեղ (962—984)

Աբաս (984—1029)

Գաղիկ (1029—1064 † 1080)

Աղուանից բազումութիւն

Դաւիթ Անհողին († 1046)

Կորիկէ կամ Կիւրիկէ (1046—1082 †)

10. — ԱՐՅՐՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Խաչիկ-Գաղիկ (914—943)

Դերեհիկ-Աշոտ (943—958)

Աբուսահլ-Համաղասալ (958—968)

Աշոտ-Սահակ (968—990)

Դուրգէն-Խաչիկ (990—1003)

Սենեքերիմ - Յովհաննէս (990 — 1016 † 1026)

Դաւիթ, է Սեբաստիա (1027—1037)

Ասում, է Սեբաստիա (1037—1080)

Արուսանի, է Սեբաստիա (1037—1080)

11. — ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ռուբէն Ա. (1080—1095)

Կոստանդին Ա. 1095—1099)

Թորոս Ա. (1099—1129)

Լեւոն Ա. (1129—1137 † 1141)

Թորոս Բ. (1145—1169)

Մլեհ (1170—1175)

Ռուբէն Բ. (1175—1186)

Լեւոն Բ. (1186—1196)

Լեւոն Ա. (1196—1219)

Ջապիկ (1219—1252)

Յիլիկ (1222—1225)

Հիթուր Ա. (1226—1270)

Լեւոն Բ. (1270—1289)

Հիթուր Բ. (1289—1297)

Թորոս (1293—1295)

Մեբատ (1297—1298)

Կոստանդին Ա. (1298—1299)

Լեւոն Գ. (1301—1907)

Օշին (1308—1320)

Լեւոն Դ. (1320—1342)

Կի կամ Կոստանդին Բ. (1342—1344)

Կոստանդին Գ. (1344—1363)

Լեւոն (1363—1365)

Կոստանդին Դ. (1365—1373)

Մարիամ (1373—1374)

Լեւոն Ե. (1374—1375 † 1393)

[Կ. Յ. Բասմաչեան, «Ամն. Srg.» 1914

Պս. Դագրեր. «Բեկեր.» եւն.]

12. ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒՄԱՐԸ. — Հայաստանի զինւորական կազմակերպութիւնը, զարգացած և ուժեղ ազգի մը պատկերը կուտայ: Դազաքային ու զինւորական պաշտօններու կանոնաւոր բաշխումի մը համաձայն՝ Արքունի Դուռը կամ Գահը

իր չուրջը կը համախմբէր Ազատներու, Կարճազատներու և Գեղջուկներու երեք դասերուն ներկայացուցիչները և զօրքը:

Թագաւորին արքայակից էր Թագունիին: Արքունիքի սպասարկուներն էին Ներքինապետը, Սպասկապետը և Մանկաւիճը՝ իրենց երկրորդական ծառայողներուն հետ:

Արքայէն յետոյ, Գանին չուրջը, իրենց մասնաւոր Աթոռն ունէին, կարգով՝ բոլոր արգադիր, զօրատու և հարկատու նախարարութիւնները, որոնց թիւը մինչեւ 900ի հասած էր: Վստական կամ Սահակեան Գանամակին մէջ յիշուած են անոնցմէ 80ին անուններն ու կարգը:

Արքայէն անմիջապէս յետոյ կուգար Երկրորդն Արքայի կամ Մուրացան նախարարութիւնը, որ կը կոչուէր նաև Իշխանաց Իշխան: Ապա աստիճանաբար կուգային՝ Հազարապետ Հայոց, Հրամանատար, Իշխան Հայոց, Մարդպետ, Թագաւորահայր, Աթաբէկ, Մաղխազ կամ Խաղաղապետ, — ըստ Դարուն (Ա.—ժ.Գ.րգ դար):

Արքունի կամ Դրանիկ, Ոստանիկ գունդէն զատ՝ բուն երկրապահ բանակը կը բաժնուէր չորս թիւի կամ Դուռի. — Հիւսիսային, Արևելեան, Հարաւային, Արևմտեան: Զօրատու 80—120 զինապետ-նախարարութիւններուն համախմբած զօրքին թիւը 120,000 էր, ըստ Տիրամայր գրագիտունիին կազմած նշանաւոր բանակացոյցին. —

1. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ-ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԹԵՒ

1. Սիւնի	19,400
2. Ամասկոնի	200
3. Աւտցածին	200
4. Վարձառուների	200
5. Տամբերացի	100
6. Մազազացի	500
7. Յողկեպան	100
8. Գրըզճունի	50
9. Վաւունի	50
10. Բաքան	50
11. Կճրունի	50
12. Գուկան	50
13. Պատապարունի	50
14. Գաղըիկան	50
15. Վիժանունի	50
16. Զանդաղան	50
17. Սողացի	50
18. Աքածեցի	50
19. Ասճնեան	50
20. Կիւան	50
21. Տագրեան	50

2. ՀԻՒՍԻՍ-ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԹԵՒ

1. Կաղմէացի	13,200
2. Կորդուացի	1,000
3. Արծրունի	1,000

4. Ռշտունի	1,000
5. Մոկացի	1,000
6. Գողթնեցի	500
7. Անձեւացի	500
8. Հարուժեան	100
9. Տրպատունի	100
10. Մեհունի	100
11. Ակէացի	300
12. Զարէհուանեայ	300
13. Երանթունի	300
14. Համաստունեան	100
15. Արտաշեսեան	300
16. Սազարատունի	100
17. Աքրահամեան	100
18. Տըրունի	300
19. Բուժունի	200
20. Քաջբերունի	100
21. Բողունի	100
22. Մուրացան	300

3. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ-ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԹԵՒ

1. Ռափսեան	100
2. Սպանդուունի	300
3. Վարժունեան	100
4. Առուներեան	300
5. Այծեհական	100
6. Վարափունի	300

7. Մաղկունի	300	3. Չիւնական	300
8. Մանրակունի	300	4. Սահառունի	300
9. Ընծաքին	4,000	5. Հաւնունի	300
10. Պալունի	300	6. Աբեղեան	300
11. Բասենացի	600	7. Դաբեղեան	300
12. Գընունի	500	8. Բոնայեցի	300
13. Ապահունի	1,000	9. Գնթունի	300
14. Վահունի	1,000	10. Դիմաքսեան	300
15. Ենփացի	1,000	11. Աշոցեան	500
16. Խոռխոռունի	1,000	12. Առուերդեանքն	500
17. Բազրատունի	1,500	13. Որդունի	700
18. Մանաւաղեան	1,000	14. Դարդմանեցին	1,000
19. Բղնունեան	3,000	15. Վանաղացին	1,000
20. Բդեշին Աղձնեաց	4,000	16. Մամիկոնեան	1,000
21. Անդեղ Տուն	3,400	17. Տայեցի	600
		18. Եւաղէացի	1,000
4. ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ-ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԹԵՒ		19. Ուտէացի	1,000
1. Վարազարտիկեան	100	20. Կասպեցի	3,000
2. Աշխադարեան	100	21. Կամարական	600
		22. Բդեշև Գուգարաց	4,500

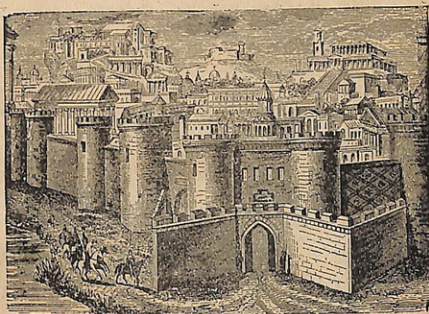
— «Եւ ինի թիւ մարտիկ արանց որ ընդ աղգօք՝ ՁԴ-ից հաղարաց, թող զսպասաւորս դրանն արքունի՝ որ է Ոստանդ, որք ի պատերազմ ելանէին ընդ արքայի. եւ Մարդպետական, որ է ներքինի պահապան ի վերայ թագունւոյն և զանձացն: Եւ ընդ ամենայն՝ թիւ զօրացն Հայոց՝ որ է հարիւր և քսան հաղարաց»:

Ա.բ.ուկ Ա. սիւնը կը ծակէ

13. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԸ.— ԱՂԹԱՄԱՐ, Aghtamar, Արժրունեաց Գագիկ թագաւորին օրով (915ին). Վանայ ծովին մէջ. նշանաւոր է եկեղեցին. Աթոռ՝ Աղթամարայ Կաթողիկոսութեան:

ԱՆԻ, Ani, հիմնուած 961ին՝ Աշոտ Բագրատունի թագաւորէն. արքայանիստ, կաթողիկոսանիստ. 1001 եկեղեցի, հոյակապ պալատներ ու շէնքեր, մէկ միլիոն բնակիչ (Բագրատունեաց շրջանին). 1046ին, 1239ին, 1319ին յաջորդաբար կործանուած՝ քարրարոսներէ: Փրօֆ. Նիկօլա-Մառ

Ա.Յի քաղաք

և Թորոս Թորոմանեան ժթ.րդ դարուն՝ պեղումներով երեւան բերին կործանած Անին, որ իր հայկական ճարտարապետութեամբ սքանչացողց եւրոպացիները:

ԱՐՄԱԻՐ՝ Armavir, հիմնուած Հայկազն Արմայիս թագաւորէն՝ Այրարատ նահանգին մէջ. մայրաքաղաք՝ աւելի քան 2000 տարի:

ԱՐՏԱՇԱՏ, Artachat, հիմնուած Բ. Ա. 183ին, Երասխի ափը, Արտաշէսէ՝ (Աննիբալի խորհրդով), մահնաւայր. նշանաւոր մայրաքաղաք մինչև Բ. Յ. 500ին: Այժմ՝ փոքրիկ գիւղ՝ Արսաշիր անուանով (Երևան):

ԲԱԳԱՐԱՆ Ա., Bagaran, հիմնուած 68ին, մայրաքաղաք Բագրատունեաց՝ 885ին:

ԴՈՒԻՆ, Douin, հիմն. 348ին Խորով Բ.է. կաթողիկոսանիստ մայրաքաղաք՝ մինչև 894 թւին. (Երևան):

ԵԴԵՍՍԻԱ կամ ՈՒՐՅԱ, Edesse, Ourha, հիմն. Բ. Յ. 14 թւին՝ Աբգար թագաւորէն. (Միջագետք):

ԼԱՄԲՐՈՆ, Lambron, մայրաքաղաք՝ ի Կիլիկիա. բերդաքաղաք. Նեանոս Գալէ:

ԿԱՐՍ, Kars, հիմն. 928ին Ախուրեանի ափը, մայրաքաղաք՝ Բագրատունեաց (928-961ին), ապա՝ «Կարուց կառ Վանանդայ քաղաւորութեան» (Royaume de Kars ou de Vanande). (961—1071):

ՄՐԻՆ (Նիսիպիս), Nissibine, հիմն. Բ. Ա. 149ին, Արշակունի թագաւորներէ. մայրաքաղաք՝ մինչև Բ. Յ. 76 թւին. (Միջագետք):

ՍԵՅՍՍՏՒՍ, Sivas, Արծրունեաց մայրաքաղաք (1021—1070):

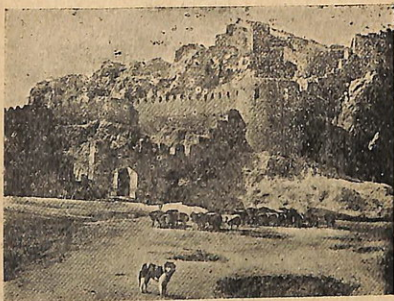
ՍիՍ, Sis, հինն. 1186ին Մեծն Լեւոն Բ. է, մայրաքաղաք Ռուբինեաց մինչև 1374ին. կաթողիկոսանիստ մինչև այժմ. նշանաւոր է տաճարը. (Կիլիկիա):

ՎԱՀԿԱՅ-ԲԵՐԴ, Vahca-Bérde, հինն. 1905ին. մայրաքաղաք և ամրոց՝ Ռուբինեանց. (Կիլիկիա):

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ, Vagharchapat, հինն. 197ին՝ Վաղարշակ Թագաւորէն, Քասաղի ափը, կը կոչուէր և՛ւս Արշիսէս (Artimète), Նոր-Քաղաք, Քաղաքապետ: Մայրաքաղաք՝ մինչև 345 թւին: կաթողիկոսանիստ (302—1919), Մէջն է Էջմիածին (հինն. 452ին) Մայր-Աթոռը՝ Գլորգեան ձեմարանով, Տպարանով, Թանգարանով ևն. (Երեւան):

ՎԱՆ, Van, հինն. Ք. Ա. 1750ին, Շամիրամէ, ապա Վան Թագաւորէն. որրան հայութեան, բաղմաթիւ հուսթիւններ, բեւեռազիր արձանագրութիւններ. մայրաքաղաք՝ Արծրունեաց. (Վան):

ՏԱՐՍՈՆ, Tarsus, հիննուծ 1182ին. Ռուբինեանց մայրաքաղաք. բերդաքաղաք և կաթողիկոսանիստ քաղաք. այժմ Թարսուս (Կիլիկիա):

Վանայ բերդը

14 ՀՍԵՍԱՍԱՆԻ ԲԵՐԻՍՏԱՆԱԳԱՔՆԵՐԸ. —

Աժդահակայ բերդ [Առաւտին.] Քալիկի
 Զօնաք
 Առմիտա [Կիլիկիա]
 Այծեաց [Տարսոն]
 Անարզաք [Կիլիկիա]
 Անի ամրոց, Կամախ [Տէրսիմ]
 Անի, մայրաքաղաք [Շիրակ]
 Առեւծ [Կիլիկիա]

Ասիուրէթ [Գուգարք], Աղզոռ.
 Աղնբերդ [Տարսոն]
 Արկնի, Արզն [Գ. Հայք]
 Արմաւիր [Այրարատ]
 Արտազերս [Այրարատ] կամ կապուտ
 Արտաշատ [Այրարատ]
 Աւնկայ բերդ կամ Օնիկ [Ռասեն]
 Բաբերդ [Խաղտիք]

Բաղնոց բերդ [Աղիովիտ]
 Բալու [Դ. Հայք]
 Բաղաց քար [Սիւնիք]
 Բարձրբերդ [Կիլիկիա]
 Բջնի [Այրարատ]
 Գագ [Գանձակ] Կհոֆ
 Գառնի [Սիւնիք]
 Գարդման [Ուտի], Քրրմանիկ
 Գետաբակ [Գանձակ]
 Դավլէժ [Ատրպաղիւն.] 253ին հինս. Մեծն
 Խոռովէ
 Դարոյնք [Կոչ]
 Դեթրեցիէ [Չորոփոր] Ազմա-Գայի
 Դուին [Այրարատ]
 Եղեռնիա կամ Ուրֆա [Միջագետք]
 Երազաւորս կամ Շիրակաւան
 Երզնկանք բերդ [Գանձակ]
 Երեւան [Այրարատ]
 Երնջակ [Սիւնիք] Ալըմէս
 Երուանդակեւտ [Այրարատ] Ահմա-Քայի
 Երուանդաշատ [Այրարատ] Գարս-Քայի
 Զուռուս բերդ [Վասպուրական]
 Թառձեան [Տարօն]
 Թի կամ Թիւ [Կիլիկիա]
 Թորթուս [Կոն.]
 Թուխարք, Թուլարս [Տայք]
 Լամբոն [Կիլիկիա] Ներուս-Քայի
 Լոսի [Ալեքսանդրապոլ]
 Լոսիքան [Աղբակ]
 Խաչէնի բերդ [Սիւնիք]
 Խարբերդ, Քարբերդ [Ծոփք]
 Խնձորեօք [Սիւնիք]
 Խոնասաբերդ [Տուրուբերան]
 Խոխան, Խաւսխան [Արցախ]
 Ծալքա բերդ, Ծաղկաց բերդ [Գուգարք]
 Ծամընդաւ [Փ. Հայք]
 Ծառաքար [Անի]
 Կայրան, Կայէն Գուգարք]
 Կանչի [Զէյթուն]
 Կապան [Սիւնիք] Դափան
 Կապան [Կիլիկիա]
 Կապոտ բերդ [Այրարատ], Արտազերս
 Կատուաքար բերդ [Տարօն]
 Կարին, Լէրզուս
 Կարկաս [Գարգար] Կեղիկո Քայիսի
 Կարս, Ամրոց Կարոց
 Կաքաւաքար [Սիւնիք]
 Կոպետաւ [Կիլիկիա]
 Կոսիկոս [Կիլիկիա]
 Կոստանո [Կիլիկիա]
 Կոտոր [Վասպուրական], Խորուր
 Կուլէթ [Գուգարք]

Հաղամսիկերտ [Վարդին.] Պաշ-Քայի
 Հաթերք [Սիւնիք]
 Հալիձոր [Ղարաբաղ]
 Հայկաբերդ [Վասպուրական]
 Հանդաբերդ [Վայկունիս]
 Հաւախաղաց [Արցախ] Սահարան-Քայիսի
 Հասմուլայ [Աղձնիք] Ռուս-Քայի
 Հրաշկաբերդ կամ Հրատեկայ բերդ [Վա-
 յոց Չոր]
 ճառաբերդ, ձարաբերդ [Ղարաբաղ] Զը-
 յարեդ
 Մաճնաբերդ [Ուտի]
 Մամբուս [Տայք], Նարխուն-Քայիսի
 Մամբոտ բերդ կամ Զարեք [Գանձակ]
 Մանծկեւտ [Ապահունիք]
 Մուսն [Կիլիկիա]
 Մծբին, Նիսիբիս [Միջագետք]
 Նոր-Բերդ [Գանձակ]
 Շասկերտ [Այրարատ]
 Շասիբամայ բերդ [Ուտի]
 Շամշոլդէ, Օրբերդ [Գուգարք]
 Շամքոր [Ուտի]
 Շիկուին [Կիլիկիա]
 Շիրակվան, տես Երազաւորս
 Շիրվան [Մուշ]
 Ողական ամրոց [Տարօն]
 Զարեք, տես Մամբոտ
 Զըլյարեդ, ձևի Արեւիկ
 Պաղին [Չորորդը Հայք], Արդան
 Պալապետ [Այրարատ]
 Պապուսն [Կիլիկիա]
 Պեհեանի [Փոքոր Հայք]
 Պեպու [Կիլիկիա]
 Զայլամար, Զլամար [Վան] ձուլամերկ
 Սաին, Սիւն-Քայի [Պարսիկայք]
 Սասուն [Աղձնիք]
 Սեւ-Քար [Կարին]
 Սեւաւան [Վասպուրական]
 Սիւ [Կիլիկիա]
 Սմբատաբերդ [Բարձր Հայք]
 Սմբատակայ [Կիլիկիա]
 Վահայ բերդ [Կիլիկիա]
 Վաղարշակեւտ [Այրարատ], Թօփուս-
 Քայի
 Վաղարշաւան [Այրտ.], Բեօյրիւ-Բեօյիւ
 Վան [Վասպուրական] Վան Քայիսի
 Վարայրավար [Բարձր Հայք]
 Տայլար [Անի]
 Տարսոն [Կիլիկիա]
 Տաւուշ [Արցախ], Թաուս Քայի
 Տեմոշ [Տայք]
 Տէրունական [Ուտի]

Տիգրանակերտ կամ Ամիդ
Տմորիս [Կորճայք]
Տոմիսա [Չորրորդ Հայք]
Տրդատայ բերդ [Կարին]
Յամաքաբերդ [Այրարատ]
Փառխոս [Սենիք]

Փերդիտ [Այրարատ]
Քաշակէր բերդ [Պարսկահայք]
Քեղայոյ Ատրոց [Այրարատ]
Քեսուն [Կիլիկիա]
Օձ [Տարօն]
Օշական [Այրարատ]

15. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՒՍՃՈՒՄՆԵՐԸ.— Բնիկ Հայերը բազմանալով ու տարածուելով Այրարատի, Տարօնի, Վասպուրականի և Սիւնեաց չրջակայ երկիրները՝ իրենց մէջ ձուլեցին դրացի բոլոր միւս ցեղերը: Քաղաքական զօրութեան չըջաններուն՝ Հայաստանի սահմաններն աւելի ընդարձակուելով՝ Արեւմտեան Հայոց նեա խառնուեցան նաև Փոխգիացիք (Phrygiens), Կապադոկիացիք (Cappadociens) և Փոքր-Ասիոյ ուրիշ մանր ցեղեր: Անկէ զատ՝ Հայկազանց և Արշակունեաց օրով՝ զանազան ուրիշ ազգեր ալ՝ ըլլա՛յ գերեվարութեամբ, ըլլա՛յ գաղթեցումով՝ եկած ձուլուած են Հայոց մէջ, նիւսիսէն՝ Սկիւթացիք (Scythes) կամ Սազիրք (Hazers), Ծնացիք (Genois), Ալաններ (Albanais), Վրացիք (Géorgiens), հարաւէն՝ Մարեր (Mèdes), Քաղդէացիք (Chaldéens), Ասորեստանցիք

Արաւազիի գոհավիժումը

(Assyriens), հարաւ-արեւմուտքէն՝ Հրեայք (Hebreux), Քանանացիք (Canaanéens), Բուլղարներ (Bulgares), Յոյներ (Grecs), արեւելքէն՝ Պարթեներ (Parthes), Պահլաւներ (Pahlaves), Արեւօրդիներ (Druzies) ևն.: Ամբողջ այս զանգուածային խմորումներուն և երկրին բնական յարմարութիւններուն շնորհիւ՝ Հայաստան երկար Իստին նախանձելի վիճակ ունեցաւ և Արեւելքի ու Արեւմուտքի ճամբուն վրայ փառաշիյի իր դեր-

քովը՝ միշտ ալ քաղաքակրթութեան միջնորդն՝ ու փոխանցիչը եղաւ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ:

Ե.րդ դարէն սկսեալ շիջման ու տկարացման ճամբուն մէջ մտաւ քրիստոնեայ Հայաստան, և տակաւ քաղաքական աւելի զօրեղ ազդեցութիւններով՝ իր վրայ տիրեցին Պարսիկներ, Յոյներ, Արաբներ, Թաթարներ, Թուրքեր, Կովկասեան լեռնականներ և Ռուսներ: Եւ վերջ ի վերջոյ (1828ին) հայաբնակ բովանդակ երկիրները բաժնուեցան Թուրքաց, Պարսից և Ռուսաց միջեւ, անջատուելով այսպէս՝ Թուրքիայ, Պարսիսիայ ու Ռուսիայ հատուածներու:

16. ՀԱՅ ԵՆԵՂ ԵՏԱԿԱՆ ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ. — Հայոց ընդհանուր կաթողիկոսութիւնը հիմնուած ըլլալով Քրիստոսի 35 թուին՝ Ս. Թադէոս և Ս. Բարթոլղիմէոս առաքեալներու օրով, իր աթոռներն ունեցեր է յաջորդ սրար հետեւեալ քաղաքներու մէջ. —

Արտազու Աթոռ	Ք. Յ.	35 թուին	մինչև	300
Վաղարշապատ-Էջմիածին	»	300	—	478
Դուին	»	478	—	931
Աղթամար	»	931	—	967
Արզինոս	»	968	—	992
Անի	»	992	—	1105
Սև Լեռ (Կիլիկիա)	»	1105	—	1166
Հոռմկլայ (»)	»	1166	—	1293
Սիս (»)	»	1293	—	1441
Վաղարշապատ-Էջմիածին	»	1441	—	1919

*. Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը՝ հաստատուած 637 թուին՝ Արքեպիսկոպոսութեան աիտղոսով, և 1311ին՝ Պատրիարքութեան աիտղոսին կիրարկուածովը, յաջորդաբար ունեցած է մինչև 1909 ընդ ամէնը 90ի չափ պատրիարքներ և աթոռակալներ:

Իսկ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը հաստատուած է 1461ին. Պրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսէն սկսելով, և ունեցած է 108ի չափ պատրիարքներ մինչև 1915 թուականը:

17. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆՐԵՐԸ. — Վանքերը Հայոց մէջ եղած են որքան կրօնական պաշտամունքի տաճարներ, նոյնքան՝ և մանաւանդ հանդիսացած են իբր կրթական-գրական վառարաններ: Երկար դարեր, հայ Գրական Ոսկեդարէն մինչև Ի.րդ դարը (400—1900) հայ վանքերը եղած են նոյն իսկ բացառաբար միակ մշակութային դարբնոցներ, ուրկէ (բաց ի նախաքրիստոնէական շրջանի անմասն Գողթան Երզնուէն անձանօթ հեղինակներէն) ելած են բազմաթիւ նշանաւոր մատենագիր-աստուածաբան եկեղեցականներ, քրիստոնէական շրջանի և Ոսկեդարու փառաւոր օրերուն մէջ:

Անա վանքերուն ցանկը.—

- Աղաման, Ալէմ (Անի), հիմնուած 637ին
Աղբերիկ [Աբ.] (Սասուն), հիմն. Ա. դարուն
Աղթամար (Վան), հիմն. Ժ.րդ դարուն, հոյակապ եկեղեցի
Ամբրդույ վանք (Պիթլիս)
Այրիվանք, տն'ս Գեղարդայ վանք
Անիի 1001 եկեղեցի-վանքերը
Ապարան (Մոկս), հիմն. Ժ.րդ դարուն
Առաքելոց վանք (Մուշ), հիմն. Գ.րդ դարուն
Ալեխու վանք (Պիթլիս)
Արգինա (Անի)
Արուճ (Այրարատ), հիմն. 671ին
Բազնայր (Անի), հիմն. 1010ին, Դողղիճա
Բջնի (Այրարատ), հիմն. 1031ին
Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին (Տիգրանակերտ), Արկնի
Գայեծորոյ վանք (Սիւնիք), հիմն. 1200—1400ին
Գանձասար (Արցախ), հիմն. 1000—1815ին
Գեղարդայ կամ Այրիվանք (Այրարատ), հիմն. 300ին
Գիւմայէթ (Կարս)
Գոմոց Ս. Աստուածածին (Պիթլիս)
Դարոյնք (Պայաղիս), հիմն. Է.րդ դարուն
Դպրավանք (Շիրակ), հիմն. Ժ.րդ դարուն
Երնջակ (Սիւնիք), Աղլինա
Էջմիածին (Վաղարշապատ, Երեւան), հիմն. 303ին. Իր շրջափակին մէջ՝
երեք վանք. կաթողիկոսանիտ, ճեմարան, տպարան, Թանգարան.
տն'ս Հայ եկեղեցիի նուիրապետութիւն՝ համար 16.
Ս. Թոռչք (Սերասախ)
Խճկոնք (Անի), հիմն. Ժ.Ա.րդ դարուն, Պեշ-Գիլիսե
Խնդրակատար Աստուածածին (Պիթլիս)
Խորվիրապի Ս. Լուսաւորիչ (Այրարատ)
Խօշավանք (Անի), հիմն. 1038ին
Կապուտիկ (Սերասախ)
[Աբ.] Կարապետ (Մուշ) կամ Իննակնեան վանք, Գլակայ վանք, հիմն.
Գ.րդ դարուն
Կեչառուայ վանք (Երեւան), հիմն. 1032ին
Հաղարծին (Գանձակ), հիմն. Ժ.Բ.րդ դարուն
Հաղբատ (Գուգարք), հիմն. 968ին
Հառճոյ Ուլտ (Շիրակ), Ժ.Բ.րդ դարուն
Հոռոմոսի վանք, տնս Խօշախանք
Մակարայ վանք (Գանձակ)
Մաղարթայ վանք (Հին Ջուղայ), հիմն. Ա. դարուն
Մայրազոմ (Բջնի-Այրարատ)
Մարմ(ար)աչէն (Այրարատ), հիմն. Ժ.րդ դարուն

Մաքենեաց (Գեղարքունիք), հիմն. 852ին, Բրզղը-Քիլիսի

Մեծովբայ վանք (Վան)

Մեծ-Քար (Կիլիկիա)

Մրեան (Անի), հիմն. 614ին

Յովհաննավանք (Երեւան), հիմն. 300ին

Նարեկ (Վան), հիմն. Ժ.րդ դարուն. ծննդավայր՝ Նարեկացիի

Նարեկ (Ակն)

Շամախու (Ս. Ստեփաննոս)

Շողակաթ (Կարին), հիմն. Ա.րդ դարուն

Շողակայ (Սիւնիք), Վեդի-Աղա, հիմն. Թ.րդ դարուն

Չաղար Սբ. Նշան (Վան), գերեզման Եղիշէի

Չանկը (Կաղզուան)

Չանկը (Մուշ), տե՛ս Ս. Կարապետ

Ջրվըշտիկ (Ղարաբաղ)

Սանահին (Գուգարք), հիմն. 968ին

Սեւանայ վանք (Սիւնիք), հիմն. Դ.րդ և նորոգուած՝ Թ.րդ դարուն

Սեւերիանոս (Սերաստիա), ծննդավայր՝ Սեւերիանոս զօրավարին

Սիս (Կիլիկիա), հիմն. 1186ին. կաթողիկոսանիստ

Սկեւոյ վանք (Կիլիկիա)

Սոսկերաց վանք (Սերաստիա), հիմն. 598ին

Ստաթեւ կամ Տաթեւ (Սիւնիք), հիմն. Թ.րդ դարուն

Վանավանք (Այրարատ), հիմն. 903ին

Վարազայ վանք (Վան), հիմն. Դ.րդ դարուն և նորոգուած՝ 981ին.

Եսի-Քիլիսի. վարժարան, ապարան

Վարդիկ-Հայր (Այրարատ), հիմն. Է.րդ դարուն

Տաթեւ, տե՛ս Ստաթեւ

Տէրէ Վանք (Կարին) կամ Աւազ Վանի, Գառնոյ Վանի

Տէր Յուսկան Որդու վանք (Վան)

Տիկոս, Տեկոս (Անի), հիմն. Զ.րդ դարուն

Քաղցրահայեաց Աստուածածին (Բալու)

18. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ. —

Ա. ԳԱՐ Արտաւազդ Ա., Թագաւոր. Թատերազիր

Բ. ԳԱՐ { Ուղիւպ կամ Ուլիմպոս, պատմիչ
Լարուքնա կամ Ղերուքնա, պատմիչ

Գ. ԳԱՐ Բարդաձան, պատմիչ

Դ. ԳԱՐ { Գրիգոր Լուսաւորիչ, Ա. հայրապետ և մատենազիր
Ագաթանգեղոս (Agatange), պատմիչ

Կ. ԳԱՐ { Ջենոբ-Գլակ, պատմիչ
Փաւստոս-Բիւզանդ, պատմիչ
Մեծն Ներսէս Պարթեւ, շինարար կթղկս. և մատենազիր
Պարոյր Հայկազն (Պրոերեսիոս), ճարտասան

- Սահակ Պարթև } Հայ զիրերու գործները և նշա-
 Մեսրոպ Մաշտոց } նաւոր մատենագիր (403 — 406)
- Եղնիկ Կողբացի, իմաստասէր (փիլիսոփայ)
- Կորիւն, պատմիչ
- Դաւիթ Անյաղթ, փիլիսոփայ
- Եղիշէ, պատմիչ
- Մովսէս Խորենացի, պատմիչ
- Մամբրէ Վերծանող, փիլիսոփայ
- Ղազար Փարպեցի, պատմիչ
- Գիւտ Կաթողիկոս, մատենագիր
- Յովնան Մանդակունի, մատենագիր
- Պետրոս և Աբրահամ Եգիսկոպոսները, մատենագիր
- Կոմիտաս Կաթողիկոս, մատենագիր
- Յովն. Մամիկոնեան, պատմիչ
- Սեբէոս Եգիսկոպոս, պատմիչ
- Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմիչ
- Անանիա Շիրակացի, զիտնական-մթմթկս.
- Յովնան Իմաստասէր Օձնեցի, փիլիսոփայ
- Ստեփան Սիւնեցի, փիլիսոփայ
- Ղեւոնդ Երէց, պատմիչ
- Մաշտոց Կաթողիկոս, պատմիչ
- Յովնան » »
- Թովմա Արծրունի, »
- Խորով Անձեւացի, մատենագիր
- Գրիգոր Նարեկացի, նշանաւոր մատենագիր
- Ստեփաննոս Ասողիկ, պատմիչ
- Ուխտանէս, պատմիչ
- Անանիա Նարեկացի, փիլիսոփայ
- Գրիգոր Մագիստրոս, փիլիսոփայ
- Արիստակէս Լաստիվերտացի, պատմիչ
- Յովն. Սարկաւազ-վարդապետ, քրոնիկագիր
- Ներսէս Շնորհալի, մատենագիր
- Ներսէս Լամբրոնացի, մատենագիր-ճարտասան
- Մատթէոս Ուռնայեցի, պատմիչ
- Մխիթար Գօշ, օրէնադիր-մատենագիր
- Մխիթար Հերացի, բժշկապետ-մատենագիր
- Սմբատ Սպարապետ, պատմիչ
- Վանական Վարդապետ, »
- Վարդան Պատմիչ, »
- Կիրակոս Գանձակեցի, »
- Յովնան Երզնկացի (Պուլ), իմաստասէր-մատենագիր

Ե. ԴԱՐ

(Ոսկեղար)

Զ. ԴԱՐ

Է. ԴԱՐ

Ը. ԴԱՐ

Թ. ԴԱՐ

Ճ. ԴԱՐ

ԺԱ. ԴԱՐ

ԺԲ. ԴԱՐ

(Արձաքի դար)

ՃԳ. ԴԱՐ

ժԳ. ԳՍ.Ր { Ստեփաննոս Օրբէլեան, պատմիչ
 Հեթում Պատմիչ, »
 Մխիթար Այրիվանեցի »
 Յովհան Որոտնեցի, մատենագիր
 Գրիգոր Տաթեւացի »
 Խաչատուր Կեչառեցի, ժղլորդին. բանաստեղծ
 Կոստանդին Նրզնկացի, » »
 Յովհաննէս » » »

ժԵ. ԳՍ.Ր { Թովմա Մեծոփեցի, պատմիչ
 Առաքել Սիւնեցի, ժ. բանաստեղծ
 Առաքել Բաղիշեցի ժ. »
 Նահապետ Քուչակ, նշանաւոր սիրերգութ. բանաստեղծ
 Մկրտիչ Նաղաշ, ժ. նշանաւոր բանաստեղծ
 Յովհ. Թլկուրանցի, բանաստեղծ
 Ամիրտովլաթ Ամատրացի, բժշկապետ-մատենագիր

ժԶ. ԳՍ.Ր { Մինաս Թոխաթեցի, առաջին հայ երգիծաբան
 Գրիգոր Աղթամարցի, ժ. բանաստեղծ

ժԷ. ԳՍ.Ր { Առաքել Դավրիժեցի, պատմիչ
 Աբրահամ Կրէտացի, »
 Զաքարիա Քանաքեռացի, »
 Ստեփաննոս Ռոշքեան, »
 Նաղաշ Յոփեաթան, ժ. բանաստեղծ
 Ասար Սեբաստացի, բժշկապետ-մատենագիր
 Բունիաթ Սեբաստացի, բժիշկ-մատենագիր
 Գալուստ Ամատրացի, » »

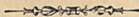
ժԸ. ԳՍ.Ր { Մխիթար Աբրահայր Սեբաստացի, մատենագիր, ռահ-
 վիրայ ժԸ. լրդ զարու հայ զրական վերածնուն-
 դին, հիմնադիր «Մխիթարեան» Միաբանութեան
 Հ. Միքայէլ Զամբան, պատմիչ
 Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, մատենագիր
 Հ. Մանուէլ Զախճախեան, »
 Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան »
 Յակոբ Նալեան Պատրիարք
 Գր. Փէշտիմալճեան »
 Գէորգ Դպիր »
 Պաղտատար Դպիր »
 Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեան »
 Սայիաթ-Նօփա (Յարութիւն) ժ. բանաստեղծ

(Գրական
վերածնունդ)

ԺԹ. ԴԱՐ

Հ. Մկրտիչ Աւզերեան, մատենագիր
 Հ. Եղիա Թովմաճեան, »
 Մեսրոպ Թաղիազեանց, »
 Կարապետ Վրդ. Շահնազարեանց, մատենագիր
 Հ. Արսէն Բազրատունի, մատենագիր-բանաստեղծ
 Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ, » »
 Հ. Մանուէլ Բաջունի, մատենագիր
 Յարութիւն Վրդ. Ալամդարեան, բանաստեղծ
 Յովհան Միրզա Վանանդեցի — Վանեցի, Ժ. բանաստեղծ
 Սրապիժն Հէքիմեան, թատերագիր
 Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի, պատմագիր
 Ազար Աղամ, Ժ. բանաստեղծ
 Աշըղ Շիրիւն, Ժ. բանաստեղծ

Եւ ուրիշներ . . . :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓԱՌՔԸ

Բ. Մ Ա Ս

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ս Ա Հ Ա Յ Ք

19. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՌԱՅԱՆՈՒՄԸ.—1828 և 1829ի (Ադրիանուպոլսոյ և Թուրքմէնչայի) և 1878ի (Պերլինի) դաշնագրերովը՝ ռուսական տիրապետութեան տակ անցած են հայկական ութը նահանգներ՝ ամբողջովին կամ մասամբ, ինչպէս. —

Սիւնիք (Դարալագեան, Ղափան, Չանկեզուր, Օրդուպատ):

Արցախ (Ուշէն, Շամշատիլ, Շուշի):

Փայտակարան (Բազու, Շիրուան, Թալի):

Ուսի (Գանձակ, Ճւանչիր, Ղարաբաղ, Իէպէրլին):

Գուգարք (Բօնչալու, Ջաւախք, Լօռի, Արտանան, Արտանուշ):

Տայք (Օրթի, Ախլցիսա, Արդուին):

Այլաւաս (Երեւան, Շարուր, Կարս, Ալեքսանդրոպոլ, Կաղզուան, Սարղարապատ, Սուրմառի):

Վասպուրական (Նախիջեւան, Ագուլիս, Օրդուպատ):

Ինչպէս սովորութիւն է՝ ամէն պետութիւն իր գրաւած նոր երկիրներուն աշխարհագրական անունները կը փոխէ, և բնիկ անուններուն տեղ կ'սկսին գործածուիլ նոր տեղանուններ: Այս օրէնքը անխնայ կիրարկուած է Հայաստանի բնիկ աղգային տեղանուններուն հանդէպ, թէ՛ պարսիկ, թէ՛ թուրք և թէ՛ ռուս տէրութիւններէ (տեսնել նետագայ ցուցակները): Այնպէս որ ներկայիս անձանաչելի դարձած են հայերէ շինուած ու բնակուած բազմաթիւ քաղաքներու, զիւղերու և վանքերու անունները: Թու ենք կարեւորները ռուսական Հայաստանի մէջ. —

20. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ. —

Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները	Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները		
Արագած.	ԼԵՈ	Ալակեազ	Բազնայր.	ՎՆՔ.	Ղոզլիմա
Արալի ԼԵՈ.	>	Գառնը-Կարդզ	Գաբեղէնք.	ԳԼՈ.	Կաղզուան, Կեղւան
Արմաւիր.	ՔՂՔ.	Սարսարապս P.	Գագ.	ԼԵՈ	Կոֆ-սաղ
Արշարունք.	ԳԼՈ.	Սհարլու P.	Գանձակ.	ԳԼՈ.	Կեֆնէկ, Էրիզապրօ-
Արդուին.	ՔՂՔ.	Լիվանիս, Լազիսան	Գեղամայ ԼԵՃ.		Կոֆնէկ-կոզ [պօլ]
Արուճ.	ԳԼՈ.	Թալիշ	Գողթն.	ԳԼՈ.	Օրսուպս
Արցախ.	ՆՏՆՔ.	Ղարապաղ	Երնջակ.	ԲԵՐՔ.	Այրնիմա-ֆայկաի
Բազարան.	ՔՂՔ.	Բախու	Երուանդաշատ ՔՂՔ.		Սանարու. երկիր P.

Խաղաղք.	գ.և.	Լազիսան, Արդուին	Շիրակ.	գ.և.	Շեփակի
Կարբի.	»	Պասար, Բասար P.	Շիրուան.	»	Բախու
Կանգարք.		Բաւնպակի, Ալեքսանդր	Ուխտեաց-երկիր		Օլլի
Կուճի.	քղք.	Ալեքսանդրօսոյ (Եպի.)	Պարտիզաց փոք		Օլլի
Կղարջք.	գ.և.	Կյարճիքի, Արսանոյ	Ջաւախք.	գ.և.	Չլչք
Կապան.	»	Ղափան	Ջուղա.	քղք.	Ճուլխա P.
Կող.	»	Կեօրի, Պոնչալու	Սեւանայ լիճ		Կիօֆն-կեօյ
Կողք.	գիւղ	Կուշի, Բուշի	Վանանք.	գ.և.	Սողանլու (Կարս)
Կողք.	գ.և.	Շամշաքի P.	Վայոց ձոր		Դարալագեազ
Կոտայք.	»	Սահարախու, Ջան-գիսասար P.	Վարժնուհիք.գ.և.		Դարախյակ
Հարանդ.	գ.և.	Ջանգեղօր P.	Տայք.	գ.և.	Օլլի
Հրազդան.	գետ	Ջեղի-յալ P.	Տամբուր.	»	Արդուին, Լազիսան
Ճակատք.	գ.և.	Սիւրմեղի	Տաշիրք.	»	Լոտի
Ճառաքերք.		Չլչարերդ	Տաւուշ.	բերդ	Թաւուս-ֆայէ P.
			Օրկով.	լեւ.	Օրկօֆ

Եւ չմոռնանք որ, բնիկ իայ-աղքային անունները՝ տեղագրական ստուգաբանութեանը համաձայն իրենց որոշ նշանակութիւններն ունին, մինչդեռ փոխուածները՝ յաճախ բռնազբօսիկ տխմար նմանաձայնութեամբ (onomatopée) չըջումներ են բնիկ կոչումներուն:

Տեսնել նաև Թուրքահայ ու Պարսիահայ բաժինները:

21. ԿՈՎԿԱՍՍԱՆԱՅԻՆ ԹԻՒՐԸ.— Ռուսական վարչային բաժանումներովը՝ ընդ ամէն 10 նահանգներէ բաղկացած և 473,000 քառ. քիլոմէթր տարածութիւն ունեցող Անդրկովկասի այլազան բնակչութեան թիւը 1897ին՝ 9,290,000 էր [«Լոյս» Տարեցոյց 1904, քաղուած՝ ուսական երկու պաշտօնական հրատարակութիւններէ]: Ասոնցմէ Հայոց թիւը կ'նշուուի 1,128,973, ըստ հետեւեալ ցուցակին. —

Ա. ՅՈՒՑՍԿ

Տարի	Նահանգ	Բնակչաց թիւը	Հայոց թիւը	Հայերը %
1897	Երեւանի	829,550	433,682	52.2 %
	Գանձակի	878,185	293,632	33.4 %
	Թիֆլիսի	1,054,250	221,033	21 %
	Կարսի	250,645	72,967	25.1 %
	Բազուի	826,806	50,550	06.1 %
	Բուխարայի	1,057,243	21,107	01.9 %
	Դաղըստանի	571,381	941	00.2 %
	Սեւ ծովեան	57,478	6,226	10.8 %
	Հիւս. Կովկասի	3,725,543	28,835	02.5 %
	Ընդ ամէն	9,291,081	1,128,973	12.1 %

Բ. ՅՈՒՑԱԿ.— 1907ին, միեւնոյն պաշտօնական վիճակագրութեանց համաձայն, Հայերու թիւն աճած է հետեւեալ համեմատութեամբ. — [«Առյս» 1908]:

Տարի	Նահանգ	Հայոց թիւր	1897 — 1907՝ աւելցած եւ	
			Հայոց թիւր	Հայ
1907	Երեւանի	510,975	433,682	77,293
	Գանձակի	309,858	293,632	16,226
	Թիֆլիսի	265,985	221,033	44,952
	Կարսի	92,497	72,967	19,530
	Բաղուի	88,520	50,550	37,970
	Բուխարայի	— 3,824	21,107	—
	Դաղըստանի	3,066	941	2,125
	Սեւ ծովեան	7,689	6,226	1,463
	Բաթումի	27,670	28,835	1,135
	Չաքաթալայի	2,500		
	Համազումար	1,312,584	1,128,973	200,894 Բթս. — 17,283
				183,611

Գ. ՅՈՒՑԱԿ.— 1901ին և 1911ին միմիայն թիֆլիս քաղաքի բնակչութիւնը, ըստ վիճակագրութեանց՝ հետեւեալ համեմատութիւնը կ'ընդհանրէ. [«Առյս» 1904. «Ամեն. Տրց.» 1912՝ պաշտօնական աղբյուրներ]. —

Տարի	1901ին թիֆլիսի բնակչութիւնը		1911ին թիֆլիսի բնկչթ.		o/o
	Հայ	անձ (34,425 արու.)	Հայ	անձ	
1901	Վրացի	50,908 > (31,686 >)	Վրացի	54,120 >	Հայ 40 o/o
	Եւ	Ռուս 41,934 > (23,298 >)	Ռուս	67,086 >	—
1911	Զնչնք.	30,568 > —	Զնչնք.	59,100 >	—
	Հոգւմ.	186,653 >	Հոգւմ.	305,207 >	—

Դ. ՅՈՒՑԱԿ.— Հայերը բացարձակ մեծամասնութիւն կը կազմեն հետեւեալ գաւառներու մէջ. [«Առյս» 1908, էջ 256. պշնկն.]

Տարի	Գաւառ	Հայոց թիւր	Ծանօթութիւնք
1907	Էջմիածին	86,069	1907ի պաշտօնական վիճակագրութեամբ տեւ Բ. ցուցակը՝ Անդրկովկասի 10 նահանգներուն մէջ Հայոց թիւն է 1,312,584 անձ, նախորդ տասնամեակի թիւին վրայ ունեցած է 183 611 հայ անձի աճում մը:
	Ալեքսանդրօպօլ	135,004	
	Նոր Բայազետ	82,815	
	Կարս	31,375	
	Կաղզուան	24,391	
	Ախալքալաք	56,512	
	Բօրչալու	47,053	
	Շուշի	59,231	
	Զանգեզուր	77,986	
Ղաղախ	44,411	1912ի սկիզբը ո ուս կառավարութեան կողմէ վիճակագրութեան համաձայն [«Ամեն. Տրցց.» 1914 էջ 323] Անդրկովկասի Հայոց թիւը բարձրացած է 1,636,486ի, Ուրեմն 4 տարուան մէջ ունեցած է 323,902 անձի յաւելում մը:	

Այս վիճակագրութեան վրայ աւելցնելու ենք երկու նոր թիւեր, Ա.՝ 1912էն մինչեւ 1915ի սկիզբը՝ Անդրկովկասի Հայոց եռամեայ աճու-մը, միջին հաշուով 250,000 անձ. և Բ.՝ 1915ին Վասպուրահանի և Կարնոյ Հայոց գաղթումովը գոյացած յաւելումը՝ դիցուք 400,000 անձ: Այն ատեն կ'ունենանք հետեւեալ թիւը. —

Ե. ՅՈՒՅԱԿ. — Անդրկովկասի Հայոց աճումն ու թիւը. —

Տարի	ՊԵՏԿԱՆ՝ Հայոց թիւը	Ա.նաձ	Ներկայ թիւը
1860	540,000	—	—
1887	870,000	—	—
1897	1,128,973	588,973 անձ	—
1907	1,312,584	183,611 »	—
1912	1,636,486+	323,902 »	1,636,486 հայ
1915	—	աճած՝ 250,000 »	} = +650,000
1915	—	գղթձ. 400,000 »	
1919	—	—	

Ուրեմն ներկայ տարւան (1919) մէջ՝ Անդրկովկասի Հայոց մտաւ-ւոր թիւն է 2,280,000, որուն վրայ աւելցնելով Ռուսաստանի միւս վայ-րերու մէջ ցրուած Հայոց թիւը, միջին հաշուով 250,000 — 300,000, այն ատեն համայն Ռուսիոյ մէջ գանուող Հայոց թիւը կ'ըլլայ երկուուկես միլիոնէն ոչ-պակաս, նայն իսկ երեք միլիոնի մօտիկ: [Նոյնիւ եւ Օրցցց. 1887]:

22. ԿՈՎԿԱՍՍԱՆԻ ԵՎ ԵՂԵՆԻՍՏԱՆԻ ՎԱՍՊԱՐԱԿԱՆ ԿԱՐՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. — Հայ աղ-գային Լուսաւորչական եկեղեցու ազատ նուիրապետութեան օրէնքնե-րուն համաձայն, ժողովրդի ընդհանուր քուէներովը ընտրուած Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը կը նստի Ս. Էջմիածին (Վաղարշապատ) և կ'նովուէ բովանդակ Հայ Ազգը, աշխարհի ո՛ր կողմն ալ ցրուած ըլ-լայ: Իր գերազույն իրաւասութեան տակն են Սիսի (Երիւկիա) և Աղթա-մարի (Վան) կաթողիկոսութիւնները, և Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ Պատ-րիարքութիւնները, ինչպէս նաև Պարսկա-Հնդկաստանի, Եւրոպայի, Ե-ղիպտոսի և Ամերիկայի Հայոց հոգեւոր շրջուն հովիւները: (Տեսնել Մայր-Աթոռի Կաթողիկոսներու ցանկը՝ համար 16):

Կովկասահայոց հոգեւոր վարչութիւնը բաժնուած է հետեւեալ թե-մակալ Առաջնորդութեանց և Փոխանորդութեանց. [«Այս» 1904. «Ըն-դարձակ Օրացոյց» 1909, Օրացոյց 1887]:

Էջմիածնի ՄԱՅՐ-ԱՓՈՒ. Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց, հիմն. 301ին Ս. Գր. Լուսաւորչէն:

Ա. Երեւանի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն թիւ 500

1. — Ալեքսանդրօպօլի Առաջնորդն — Փոխանորդութիւն.
2. — Տաթևի: » »
3. — Կարաբ: » »
4. — Հին-Նախիջևանի: » »

Բ. Վրասանի և Իմեթի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. Թեմ 305

- 1.— Թիֆլիզի Առաջնորդէն .-Փոխանորդ թն .
- 2.— Գորբի » »
- 3.— Ախլցխայի » »
- 4.— Գանձակի » »

Գ. Ղարաբաղի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. Թեմ 135

- 1.— Շուշիի Առաջնորդէն .-Փոխանորդ թն .
- 2.— Նուխիի » »

Դ. Շամախի Թեմակալ-Առաջնորդութիւն. Թեմ 45

- 1.— Շամախիի Առաջնորդութիւն
- 2.— Բագուի Գործակալութիւն

Ե. Աստրախանի Առաջնորդն. (Աստրախան և Ղզլար) Թեմ 18

Զ. Բեսարաբիայի Առաջնորդն. (Բեսարաբիա, Նոր-Նախիջեան, Պետերբուրգ, Մոսկովա) Թեմ 25

Է. Ասրպասականի Առաջնորդն. (Ասրպատական, Սալմաստ, Համադան) Թեմ 47

Ը. Պարսկահնդկասանի Առաջնորդն. (Սպահան, Թէհրան, Կալ-կաթա, Մատրաս, Պոմպէյ, Պաթաւիա, Ռանկուն, Սինկափուր, Մանտալէ ելն.) Թեմ 16

Համագումար՝ Թեմ 1091

(Կովկասի հայ-կաթողիկէները, Սարաթովի կաթողիկէ եպիսկոպոսին իրաւասութեան տակ, ունին հոգեւոր վիճակներ՝ Կովկասի և Անդրկովկասի հայաշատ կեդրոններու մէջ, Արդուին, Ախլցխա, Թիֆլիս ևն .)

Հայ-Բողոքականները, Մոսկուայի Աւետարանական Ժողովին (կոնսիստորիաի) իրաւասութեան տակ են, և ունին նոյնպէս ժողովարաններ Կովկասի և Անդրկովկասի կարգ մը քաղաքներու մէջ .)

Հայ եկեղեցական ինքնօրէն և ընդարձակ վարչութիւնը՝ իր թեմերուն մէջ ունի եկեղեցա-ազգապատական հարուստ հողեր, կալուածներ, վանքեր, եկեղեցիներ (ինչպէս՝ Էջմիածնի՝ հիմնւծ. 303ին, Սևասեայ՝ հիմն. Դ. րդ դարուն, Տաթևի՝ հիմն. 895ին, Հաղաւսի և Սաւահնի՝ հիմն. 968ին, ևլն. նշանաւոր վանքերը), և Հոգեւոր Թեմական-Գարաւնոցներ (ինչպէս՝ Էջմիածնի Գեորգեան՝ հիմն. 1874ին, և Թիֆլիզի Ներսիսեան՝ հիմն. 1824ին ևլն. ճեմարանները) :

Այդ կալուածներուն եկամուտներովը և ժողովրդի նուէրներովը կ'անտեսուին եկեղեցական ու կրթական պէտքերը ըստ հետեւեալ ցուցակներուն .—

Զ. ՅՈՒՅՍԿ. — Եկեղեցական սնտոււմք. [«Աղյս» 1908. էջ 178 — 180. պաշտօնական]. —

Տարի	Թեմ	Կողմն.	Վանք	Սկեզեցի	Դրամագումար Րուբլի
1907	Երեւանի	788	47	643	243,830
	Վրաստան-Իմէրէթի	399	14	356	287,105
	Ղարաբաղի	251	13	208	45,664
	Շամախիի	49	2	38	101,388
		*1,517	*76	*1,245	*677,987
	Ասորխանի	104	—	39	504,456
	Բեսարաբիոյ, Ն.-Նիսջ.	99	3	43	350,990
		*203	*3	*82	*851,446
	Վերէն	1,517	76	1,245	677,987
	Համագումարը	1720	79	1327	1,529,433

Է. ՅՈՒՅՍԿ. — Հայ եկեղեցական-վանական կալուածները՝ կովկասի մէջ կ'ներկայացնեն հետեւեալ համեմատութիւնները՝ տարածութեան և հասցիի կողմէ. [«Աղյս» 1908. էջ 200 — 202. պաշտօնական]. —

Տարի	Թեմ	Եկղեցական. հողի տարածութիւն	Զուտ հասոյք՝ արկն.
1907	Էջմծ.ի Մայր-Աթոռի	45,000 Դեստաղին	48,000 Րուբլի
	» » »	— Անշտ. կալ.	50,301 »
	Շամախիի	79 Դեստաղին	1,810 »
	Ղարաբաղի	58,698 » (*)	2,992 »
	Երեւանի	32,440 »	16,484 »
	Վրաստանի-Իմէրէթի	12,250 »	3,080 »
		*148,467 Դեստաղին	*122,667 Րուբլի
	Բեսարաբիոյ, Ն.-Նիսջ.	4,418 Դեստաղին	13,020 Րուբլի
	Ասորխանի	60 »	150 »
		*4,478 Դեստաղին	*13,170 Րուբլի
	148,467 »	122,667 »	
Համագումարը	152,945 Դեստաղին	135,837 Րուբլի	

Այս եկեղեցական կալուածներն ու հողերը կա՛մ եկեղեցի-վանքերուն սեփականութիւնն են, կա՛մ մասնաւոր կտակներով անոնց յատկացուած գոյք են. [«Կովկասեան Վերքեր» Ակնունի՝ 50]: Յատկապէս Ախալցխայի Հայ Լուսաւորչական Ս. Փրկիչ եկեղեցու սեփականութիւն են 19,000 դէստաղին տարածութեամբ հողեր՝ Թիֆլիսի և Ախալցախի

(*) Մէկ Դեստաղին = 96 մէթր.

գաւառին մէջ [Անդ՝ 53]: Կարսի, Բաթումի և Ալեքսանդրապոլի հայապատկան եկեղեցական հողերուն տարածութիւնը կ'հաշուելի մօտ 30,000 դէսիադին:

Տեսնել նաև Հայաստանի վանքերը՝ համար 17:

23. ԿՈՎԿԱՍՍԱՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ. — Երկրի մ'ազգաբնակութեան թիւը չէ որ դեր կ'խաղայ՝ այլ որակը: Ասիկա ճիշտ է մանաւանդ Անդրկովկասի ժողովուրդներուն համար, ուր՝ չնայելով թէ ընդհանուր բնակչութեան $\frac{1}{10}$ ը կը կազմեն Հայերը, բայց մշակութապէս ամէնէն բարձր տեղը կ'զբաւեն՝ թէ՛ դպրոցներու, թէ՛ մամուլի և գրականութեան, թէ՛ բարեգործական ընկերութիւններու, թէ՛ թատրոնի կողմէ:

Հակառակ այն խստութիւններուն որ ուս կառավարութիւնն ի գործ դրաւ 1897ին, և հրամայեց փակել 320 հայ վարժարաններ, անոնք հաստատուած ըլլալով մասնաւոր կտակներով, և եկեղեցական-ծխական միջոցներով մատակարարուելով՝ կ'ներկայացնեն ամբողջ Անդրկովկասի 10 նահանգներուն մէջ՝ (6) վեց թեմական Դպրանոց (Séminaire) և աւելի քան 100 ուսումնարանական-նախակրթական դպրոցներ, ծխական կամ մասնաւոր, ինչպէս. —

Ը. ՅՈՒՅՍԿ. — Կովկասի հայ վարժարաններուն և անոնց ուսանողութեան ուսուցչութեան վիճակագրութիւնը. —

Տարի	Թեմ	Հայ դպրոցներուն թիւը	Ուսանող եւ Ուսուցիչ	Տարեկան եկամուտը
1889	Թիֆլիզի	44	} 11,359 ուսանող, 482 ուսուցչ.	} 212,554 ռբլ.
	Երեւանի	30		
	Ղարաբաղի	17		
	Շամախիի	14		
	Աստրախանի	18		
	Ամբողջը	123		?

Թ. ՅՈՒՅՍԿ. — Կովկասի 6 թեմական Դպրանոցները.

Տարի վճկգր.	Թեմական Դպրանոցը	Հիմնուած քուակակ	Ուսանող	Ուսուցչ.	Դրոյրնի գիրիտուն քիւր.	Պիւսակ քրլ.
1902 } 1908 }	Թիֆլիզի «Ներսիսեան»	1824ին	620) և 597) միջև	608 24	4745	75228
1908	Երևանի «Թմկն. Դպրանոց.»	1837ին	—	460 20
1902	Էջմիածնի «Գէորգեան»	1874ին	—	251 15 (?)	գրլգր + 2500 սպւծ + 30000
1902	Շուշիի (Ղրբղ. Արցիսի)	1879ին	—	584 18 (?)	4271
1908	Նոր-Նախիջեւանի	1879ին	—	289 17
....	Աստրխանի կամ Շմիսի	1860ին	—

Ժ. ՅՈՒՅԱԿ. — Կովկասի ընդհանուր դպրոցներուն մէջ՝ հայ ուսանողները կ'ներկայացնեն հետեւեալ համեմատութիւնը (Ալոյս՝ 1904, պշնկն.)

Տարի	Միջնակարգ դպրոցներու մէջ	Նախակրթարաններու մէջ	Մասնաւոր կամ Տարր. դպրոցաց մէջ
1903	Հայերը՝ *5,983 կմ. 24 ¹ / ₄ %	*4,521 կմ. 25.5%	*26,020 կամ 16.6%
	Ռուս՝ 11,412 » 46.6 %	6,289 » 35.5%	82,098 » 52.4%
	Վրացի՝ 3,464 » 14.2 %	4,386 » 24.8%	29,140 » 18.6%
	Ուրիշ ցեղ՝ 3,611 » 14.7 %	2,526 » 14.2%	19,699 » 12.4%
	Հայ 24,470 — 100 %	17,722 — 100%	156,957 — 100%

24. ԿՈՎԿԱՍՍԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՄԱՄՈՒԸ ԵՒՆ.
(Տպարանները, Գրադարանները, Ընկերութիւնները, Թատրոնը, Արհեստ ու Վաճառականութիւնը). —

ԺԹ.ՐԳ դարու վերջին քառորդին, ուսական տիրապետութեան համեմատաբար ազատ պայմաններուն մէջ՝ Անդրկովկասի և ընդհանրապէս Ռուսաստանի Հայութիւնը, սնտեսապէս ու կրթապէս բարգաւաճելով, ունեցաւ նաև իր ուրոյն Գրականութիւնը: Խումբ մը լուսաւորեալ երիտասարդներ, Խաչատուր Աբովեան, Ստեփաննոս Նաղարեան, Միք. Նալբանդեան, Ռաֆայէլ Պատկանեան (Գամառ-Քաթիկա) և Սմբատ Շահաղիդ, առաջնորդն ու ղեկավարը դարձան Ռուսահայ Աշխարհաբարին:

Քաղաքական և քաղաքակրթական նպաստաւոր պայմաններու մէջ — յիսուն տարւան համեմատաբար կարճ շրջանի մ'ընթացքին — ուսական Հայաստանի հայ գրականութիւնը մեծ թոխ առաւ, և գրական վառարաններ հանդիսացան Պետրորդք, Մոսկուտ, Թիֆլիս, Շուշի, Ալեքսանդրապոլ, Էջմիածին, Բազու ևն., ու տուին հետեւեալ գրական կարեւոր դէմքեր, — բանաստեղծ, վիպասան, պատմագիր, բանասէր, ազգագիր, օրագրող-հրատարակագիր, թատերագիր, հասարակական գործիչ ևն. —

Ա. Գ Ր Ա Գ Է Տ Ն Ե Ր Ը

- Աբգար Յովնանեան (184. —) հրատարակագիր
 Ալեքսանդր Երիցեան (1842—1902) պատմաբան, հրատարակագիր
 Ալեքսանդր Քալաբար (1855—1918) հրատարակագիր, գործիչ
 Ալեքսանդր Մասուրեան (1870—1918) բանաստեղծ
 Ակնունի [Խչար. Մալումեան] (187. — 1915) հասարակական գործիչ, գրագէտ, հրատարակագիր
 Աբրը-Ջիւանի [Լե. Ընկանց] (185. —) յողովրդային բնստ., հագներգու
 Ասրայեց [Մարգիս Մըհյեճան.] (1850) վիպասան
 Աւեսիփ Ահարոնեան (1866) վիպասան, թատերագիր, գործիչ
 Աւեսիփ Աբախանեան (1857—1912) հրատարակագիր
 Աւեսիփ Խահակեան (1875) բանաստեղծ
 Գաբրիէլ Պասկանեան (1802—1889) բանաստեղծ

- Գաբրիել Սունդուկեանց (1825 - 1912) *Թատերադիր*
Գալուս Տեր Մկրչեան (186.) *բանասէր*
Գարեգին Վրդ. Յովսէփեան (186.) *բանասէր*
Գարեգին Լեւոնեան (187.) *հրագորակագիր*
Գիւս Քննչ. Աղանեանց (185.) *բանասէր*
Գրիգոր Արծրունի (1845—1892) *հրագորակագիր, գործիչ-ղեկավար*
ՓրօՅ. Գրիգոր Խաչաբեանց (1847 - 1902) *բանասէր, պատմն., մանր.*
Դեբենիկ Տեմիրեան (188.) *բանաստեղծ*
Երուանդ Լալայեան (186.) *ազգագիր*
ՓրօՅ. Թորոս Թորոմանեան (186.) *ճարտարագէտ*
Լեւոն Մանուկեան (1864) *բանաստեղծ*
Լեւոն Սեղբոսեան [Շանր] (1869) *բանաստեղծ*
Լեօ, Առաքել Բաբախանեան (1860) *պատմագիր, վիպասան*
Խաչատուր Աբովեան (1804—1848) *վիպասան-բանաստեղծ, (հիմնադիր՝*
Արեւելահայ Աշխարհաբարին)
Խորեն Եպսկ. Սեփանե (1840—1900) *բանասէր*
Կոմիքսա Վարդապետ (1869) *երածիչ-երգահան*
Կ. Կոստանեանց (185.) *բանասէր*
Համբարձում Առաքելեան (186. — 1918) *հրագորակագիր, գործիչ*
Հրաչեայ Անառեան (187.) *լեղուագէտ, բանաստեղծ*
Ղազարոս Աղայեան (1840—1912) *բանաստեղծ. վիպասան*
Մանուկ Աբեղեան (186.) *աղբագիր, բանաստեղծ*
Միք. Յովհաննեսեան Նար-Դոս, *վիպասան, հրագորակագիր*
Միք. Նալբանդեան (1830—1867) *հրագորակագիր, բանաստեղծ, Արեւելահայ Աշխարհաբարին ռահիրաներէն մէկը*
Միք. Վարանդեան (186.) *հասարակական գործիչ, հրագորակագիր*
Մկրտիչ Էմին (1815—1890) *բանաստեղծ, պատմագէտ*
Մուրացան [Գր. Տ. Յովհաննէսեան] (1854—1908) *Թարգր., վիպասան*
Յակոբ Յակոբեան (1869) *բանաստեղծ*
Յովն. Թումանեան (1869) *բանաստեղծ*
Յովն. Յովհաննիսեան (1864) *բանաստեղծ*
Շիրվանզադէ [Ալեքս. Մովս.] (1857) *Թատերագիր, վիպասան*
Տկն. Շուշանիկ Կուրդիեան (1876) *բանաստեղծ*
Պերն Պոսեան (1837—1907) *վիպագիր*
Ռափայել Պասկանեան [Դամառ-Քաթիպա] (1830—1892) *բանաստեղծ*
Սմբատ Շահագիկ (1840—1907) *բանաստեղծ*
Սապանգիլեան (186.) *հասարակական գործիչ, հրագորակագիր*
Սեփանոս Նազարեանց (1810—1879) *հրագորակագիր (Ռուսահայ Աշխարհաբարին հիմնադիրներէն մէկը)*
Սեփանոս Մալխասեանց (186.) *բանասէր*
Սեփանոս Պալասանեան (1837—1889) *պատմագիր*
Վահան Միրզեան (187.) *բանաստեղծ*
Վահան Տերեան (188.) *բանաստեղծ*

Վրքանէս Փափազեան (1866) վիպասան, թատերադիր
 ԲաճՖի [Յկբ. Մէլիք-Յակոբեան] (1835—1888) վիպադիր (Ռուսահայ
 Աշխարհաբարէն յղիչներէն մէկը).
 Քերովէ Պասկանեան (1833—1889) բանաստեղծ
 Եւ բաղմամբիւ ուրիշներ:
 Հայ պետական անձերն ու արուեստագէտները՝ տես՝ Ե. ՄԱՍ
 համար 46 և 47:

Բ. ՄԱՍՈՒԼՐ. — Մամուլն ալ այս դրագէտներուն և իրենց գործա-
 կիցներուն ջանքերովը մեծ թուիչ առած է Կովկասի Հայոց մէջ: 1846ին
 հրատարակուած ըլլալով «Կովկաս» անունով անդրանիկ ռուսահայ շաքա-
 թամբերթը, իրեն հետեւեցան ուրիշներ: Ահա անոնց ցանկը այբենական
 կարգով. —

Ազգագրական Հանդէս (Թիֆլ. 1896)	Հայկական Աշխարհ (Թիֆլիզ 1866)
Ալիք (Թիֆլիզ 1906)	Հայկական Աշխարհ (Շուշի 1870)
Աղբիւր-Տարազ (Թիֆլիզ 18:3)	Հասկեր (Թիֆլիզ 1905)
Անկախ Մամուլ (Թիֆլիզ 1907)	Հովիւ (Թիֆլիզ —)
Աշխատանք (Թիֆլիզ 1906)	Հորիզոն (Թիֆլիզ 1906)
Առողջապահիկ թերթ (Թիֆլիզ)	Հիւսիսստիսլ (Մոսկվա 1858)
Ապագայ (Թիֆլիզ 1907)	Ճուրադ (1859)
Արարատ (Թիֆլիզ 1850)	Մասեաց Աղաւնի (Թիֆլիզ 1855)
Արարատ (Էջմիածին 1867)	Մեղու (Թիֆլիզ 1857)
Արաքս (Պետերբուրգ 1887—1898)	Մեղու Հայաստանի (Թիֆլ. 1858)
Արձագանք (Թիֆլիզ 1882 - 1898)	Մշակ (Թիֆլիզ 1872)
Արօր (Թիֆլիզ 1907)	Մուրճ (Թիֆլիզ 1889—1907)
Բանբեր (Պետերբուրգ 1903)	Յառաջ (Թիֆլիզ 1906)
Գեղարուեստ (Թիֆլիզ 1908)	Յոյս (Թիֆլիզ 1906)
Գիւղատեսնս (Թիֆլիզ 1907)	Յուշարար (Թիֆլիզ 1907)
Գրականութիւն և Կեանք (Թիֆլ. 1909)	Նոր Դար (Թիֆլիզ 1884)
Երկիր (Թիֆլիզ 1907)	Նոր Կեանք (Նոր Նախիջևան 1890)
Զանգ (Թիֆլիզ 1907)	Նոր Դպրոց (Թիֆլիզ 1911)
Թատրոն (Թիֆլիզ 1893)	Նոր Խօսք (Թիֆլիզ 1907)
Ժայռ (Թիֆլիզ 1906)	Շաւիղ (Թիֆլիզ 1906)
Ժամանակ (Թիֆլիզ 1907)	Պայքար (Թիֆլիզ 1907)
Լուսայ (Թիֆլիզ —)	Վտակ (Թիֆլիզ 1907)
Խաղաբալա (Թիֆլիզ —)	Տարազ (Թիֆլիզ 1889)
Խարիսխ (Թիֆլիզ 1907)	Փայլակ (Թիֆլիզ 1907)
Կայծ (Թիֆլիզ 1907)	Փարոս Հայաստանի (Մոսկվա 1879)
Կովկասի Առաւօտ (Թիֆլիզ 1906)	Փարոս (Պաքու 1910)
ԿՈՎԿԱՍ [անդրանիկ ռուսահայ շա-
բամբերթ] (Թիֆլիզ 1846)	Փորձ (Թիֆլիզ 1875)
Կոստնիկ Հայոց Աշխարհի (Թիֆլ. 1860—64)	Եւն. Լն. Լն.

Գ. ՏՊԱՐԱՆՆԵՐԸ.— Մամուլի գործունէութեանն օգնած են բնականաբար Տպարանները, որք հիմնուած են Ռուսաստանոց իրենց սեփական միջոցներովը՝ Կովկասի կարեւոր կեդրոններուն մէջ . ինչպէս էջմիածին (1765ին), Երեւան, Թիֆլիզ, Շուշի, Կարս, Ալեքսանդրօպօլ, Բագու, Շամախի, Գանձակ, Ռոստով, Նոր Նախիջեան, Աստրախան, Թէոդոսիա, Մոսկուա, Պետերբուրգ ևն., ևն.:

Դ. ԳՐԱԳՐԱՐԱՆՆԵՐԸ. — Համբնթացաբար Մամուլին արտադրութեանցը՝ բուցուած են Գրադարան-Ընթերցարաններ՝ գրէթէ բոլոր հայաբնակ քաղաքներու մէջ: Ախալքալաքի պէս փոքրիկ քաղաքի մը Հայոց գրադարանը 1,500 օրինակ գիրք կ'հաշուէ: Ամէնէն կարեւորներէն են էջմիածնի, Թիֆլիզի Հայոց Բարեգործական Ընկ.ի, Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանի ճոխ մատենադարանները: Անհատական հարուստ հայ մատենադարաններ շատ ու շատ են թէ՛ Կովկասի մէջ, թէ՛ այլուր:

Ե. ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՒ ԱՅՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Կովկասի Հայութիւնն ունեցած է և ունի բազմաթիւ գիտական, կրթական, գրական և բարեգործական ընկերութիւններ, ինչպէս.—

- «Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկ.» հիմնուած 1863ին .
 - «Թիֆլիզի Հայոց Հրատարակչական Ընկ.» » 1881ին .
 - «Հայուհեաց Բարեգործին. Ընկ.» Թիֆլիս » 1881ին .
 - «Կովկասեան Հայոց Բրդրժկն. Ընկ.» » » 1881ին, որը 20է աւելի մասնաճիւղեր ունի Անդրկովկասի զանազան հայաբնակ կեդրոններու մէջ:
 - «Հայոց Ազգագրական Ընկ.» Թիֆլիս հիմնուած 1900ին .
 - «Գիւղասնտեսական Ընկ.» » » —
 - «Ուսուցիչ. և Ուսուցչուհիներու Ընկ.» Թիֆլիս » —
- Նաև Հնչակեան Կուսակցութիւն (1888ին) և Հայ. Յեղ. Դաշնակցութիւն (1890ին):

Ամբողջ Ռուսոյ Հայերը՝ ունին նաև 3 Անկեղանց :

Զ. ԹԱՏՐՈՆԸ. — Թատերական գործը մեծ զարկ ստացած է Կովկասի Հայոց մէջ: Մասնաւոր ու պետական թատրոններու մէջ հայերէն լեզուով և հայ կեանքէ բլծեանի խաղացուելէ զատ՝ գրեթէ ամէն հայ զբոսորոց ունի իր տարեկան ներկայացումները՝ դպրոցի օգտին: Հայ նշանաւոր դերասան և դերասանուհիներ խաղցած են Կովկասի հայ և օտար բնմբուն վրայ, ինչպէս՝ Արէլեան, Զարիֆեան, Աղամբան, Գալֆայեան, Ալիխանեան, Տկն. Սիրանոյշ, Տկն. Իւրեան-Արմէնեան, ևն. ևն. : Կովկասահայ ծանօթ բեմագիրներ եղած են՝ Սուրբուկեանց, Շիրվանզատէ, Մուրացան, Ահարոնեան, Մանուկեան, Փափագեան, Սեղբոսեան (Շանթ):

Է. ԱՐՃԵՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Կովկասի մէջ, թէ՛ զխաւոր քաղաքներու և թէ՛ զիւրաքաղաքներու մէջ, Արհեստները (ոսկերչութիւն, կրկաթագործութիւն, կահագործութիւն, դրձակութիւն, կօշկակարութիւն, հիւանութիւն, ջուլհակութիւն ևն. ևն.) ինչպէս նաև վաճառականութիւնը (խանութպանութիւն, միջնորդութիւն, առեւտրական ընդարձակ գործեր, զրամատան գործառնութիւններ) մեծ մասամբ Հայոց ձեռքն են:

Գ. Մ Ա Ս

Թ Ո Ւ Ր Ք Ա Ն Ա Յ Ք

ՉՏ. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲՍԺԱՆՈՒՄ. — 1400 թուականէն սկսեալ, և 1828-29ի ու 1878ի դաշնագրերովը օսմանեան արհապետութեան տակ անցած են հայկական նահանգներէն հետեւեալները՝ մտտամբ կամ ամբողջովին, և բաժնուած են վեց նահանգներու կամ կուսակալութիւններու, կիլիկիայէն զատ, ինչպէս. —

Բարձր Հայք (Բէժախ, Էրզրոն, Մամախաթուն, Գուրուչայ, Ռաֆանիէ, Շէրան, Օլաճրգ, Լիզքի, Տէրջան, Բայբուրդ, Չորմէլի, Մասաթ, Էրզրում, Օլա):

Չորրորդ Հայք (Բղի, Ճապողջուր, Կինճ, Զիլաէ, Արշնի, Բալու, Հայնի, Հաղրոյ, Լճէ, Խուլի, Մուֆարղին, Զէլածաղ, Խողաթ, Խարբուզ, Չնուշ, Զերմիկ, Ակլ):

Աղանիք (Սարգան, Չուզան, Բշէրի, Ռնտուն, Տիարպէքիք՝ արեւելեան, Տաթիկ, Կիւղէլաէրէ, Կեցան, Սղերդ, Մօտկան, Պիթլիս, Սասուն):

Տարուբեքան (Խոյթ, Բանաշէն, Շատախ՝ Մուշի, Սասուն՝ զաւառ, Մուշ, Չուքուր, Վարդով, Գոյնուկ, Խնուս, Թէքման, Շուշար, Կէօքսու, Անթախ կամ Թութաք, Պուլանըք՝ վերին, Ախլաթ, Ալճավազ, Կարճկան, Փանոս, Մալաղկերտ):

Մոկի (Սաւարկերտ, Կարկառ, Խիզան, Նըղար, Պէրվարի, Մոկ, Շիրվան, Շատախ):

Կարնայք (Նօրաուզ, Պօտան, Ճղիրէ, Պէթէլչապապ, Զուլամերիկ, Չալ, Տըխուպ, Ճէլօ, Կեաւառ):

Պարսկահայք (Շէմոննան, Խումարոյ):

Վասպուրական (Գաւաշ, Ոստան, Վան, Թիմար, Արճէշ, Սարբսու, Զիլան, Բերկրի, Ապաղա, Խօշապ, Նօրաուզ, Համազպիմէն, Պաշքայէ, Մանճուախ):

Տայք (Թօրթում, Կիսկիմ, Նարիման):

Այրարատ (Բասն, Արշակերտ, Հասան-Գալէ, Տիաթին, Պայաղիտ):

Փոքր Հայքի երեք նահանգները. —

Առաջին Հայք (Կեսարիա):

Երկրորդ Հայք (Սեբաստիա, Եւղոկիա, Եօղղատ: Չօրում, Զիլէ):

Երրորդ Հայք (Մալաթիա, Ամիդ կամ Տիգրանակերտ, Շառաա, Արարկիր) :

Հայկական այս նահանգները՝ աղղաբնակութեան մեծամասնութեան-
փոքրամասնութեան քաղաքական հաշիւներով, օսմանեան նորագոյն
վարչական բաժանումներուն համաձայն՝ կը կազմեն Կարնոյ, Բիթլիսի,
Վանայ, Սեբաստիոյ, Խարբերդի ու Տիրապէքիրի կուսակալութիւնները :

Պնտոսի նահանգը, ինչ ֓Փոքր-Հայքի մասը (Ա. - Գ. դար), կը կազմէ
այժմու Տրապիզոնի կուսակալութիւնը (Հաղիստան) : Հին Խաղտաւց
Գաւառը՝ Պարսար լեռներով հարաւէն և Սև Ծովով հիւսիսէն եզեր-
ուած, մէկն է Հայ Արշակունի թագաւորներու տիրած նահանգներէն՝
վրաստանի և Աղուանից հետ :

Բոլոր այս նահանգներուն աշխարհագրական բնիկ անուններէն մաս
մը փոխուած են դարերու ընթացքին անղղալապէս, իսկ վերջին տարի-
ներու հայաձայնած քաղաքականութենէն ի վեր՝ յատուկ դիտումով :
Ահա փոխուած ու բնիկ հայկական տեղանունները . —

26. ԹՈՒՐԿԱՆԱՆ ՀԱՅՍՍԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ . —

Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները	Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները		
Ալն	քղք.	Էլիկ	Կուաշ	գււ.	Քեւալաշ
Ալբակ	գււ.	Ալպս, Հեֆարի	Կորդըիք	>	Քիւրդիսսան
Աղձնիք	>	Պիքլիս	Հաղամալկերտ	քղք.	Հաֆթարի, Պաշ-խալի
Անձեւացիք	>	Նօրտոզ	Հօղոց վանք	>	Տերկ մանասրբի
Ապահունիք	>	Մէրազիէր	Չորոյ վանք	>	Տերկ իյիսուքի
Աստուածաշէն	գիւղ	Խօշապ	Ղեւոնդուարիս	քղք	Հասան-խալի
Արզն	գււ.	Խարզան	ձորոս	գետ	Չիւրխիստ
Արծիկ	>	Ասիձնապ	ձուաշուտ	գււ.	Գարս-գօրուկու
Արծէշ	քղք.	Էրձիշ	Մանազկերտ	>	Մեկզկիէր
Աւարայր	դաշտ	Ալպալա	Մժրին	քղք.	Նիսիսիկ
Բաբերդ	քղք.	Պալպուրք	Մոկք	նճնգ.	Սիւխու
Բագրեւանդ.	գււ.	Ալաշկեր	Նպատ	լեռ	Նեպիք
Բազնիք	լեռ	Պէլազ-դաշ	Նփրկերտ	քղք.	Մոխարդիկ
Բալահովտ	գււ.	Փալու	Չորորդ Հայք	>	Չարսանապ
Բերկրի	քղք.	Պարկիրի	Սեբաստիա	գււ.	Սրվազ
Բիւրակն	լեռ, լիճ	Պիկկոյ	Սեւաւերակ	գիւղ	Սեյկրեկ
Բուժունիք	գււ.	Խօշապ	Սիփան	լեռ	Սուփնան-սաղը
Գլակայ վանք	>	Չանկը մանասրբը	Սուկուէտ	>	Քեօուկ-սաղ
Գարանազի	գււ.	Տիւրխի	Սպարկերտ	գււ.	Խալկեր, Սպարկիր
Դու	գիւղ	Թիւլ	Վահանաշէն	քղք.	Վանիկ
Եղեւնի	քղք.	Ուրփա	Վաղարշակերտ	>	Ալաշկեր, Թօփրգ-իլի
Երզնկա	>	Էրզնկան	Վաղարշական	գիւղ	Քեօփրխի-իկոյ
Լամբոն	բերդ	Նեմուն ֆալիսի	Վարազ	գիւք.	Ետի-իլիսիս
Լէղք	գիւղ	Գալաձիք	Վարշամակ	>	Վարսամ-պիկ
Խախ	քղք.	Րուս-ուքրայը	Տօտիկ	գււ.	Թարսան
Խախու	գււ.	Թօրքու	Տիգրանակերտ	քղք.	Տիարպիկիր
Ճաղկեաց լեռ	>	Ալա-սաղ	Տիգրիս	գետ	Դիլար, Եար
Կամախ	բերդ	Քեւախ	Տիւրիկէ	քղք.	Տիլիքի
Կարկառ	>	Կերկեռ-գալիսի	Տուարածատակ	գււ.	Կեօփ սու
Կեղե	քղք.	Քրդի	Սև կամ Թուլ	գետ	Գարս սու

27. ԹՈՒՐԿԱՆԱՆ ԹԻՒՐ. — Օսմանեան վարչական բաժանում-
ներովը՝ վեց նահանգներու, Կիրիկիոյ, Փոքր Ասիոյ ու Եւրոպական
Թուրքիոյ մէջ բնակող Հայերու վիճակագիրը, զանազան ցուցակներով,
կը պատկերանայ ստորև . —

Տարի	Մարզանամարով	Թուրքիոյ Հայոց թիւը	Հմտումը	Աղբիւրներ
1845	Սուլթան Մէջիտի	Եւրոպիկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > > 2,100,000	2,500,000	Սրբն. Պպոս. Լոյս (*)
1854	Ուբէյիտի	Եւրոպիկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > > 2,000,000	2,400,000	Լոյս, Ժմկ.
1872	Օսմ. կառավարութ.	Եւրոպիկ. Թուրքիոյ մէջ 400,000 Ասիական > > 1,900,000	2,300,000	Պպոս.
1878	Պատրիարքարանի	4 նահանգներու (Կրն., Վան, Բղշ., Տգրնիկ.) 1,330,000 Մնացած նահանգն. մէջ 1,130,000	2,460,000	Պպոս., Սրբն. Զիթ.
1878	Պատրիարքարանի	6 նահանգներու մէջ (Տես է. Յուլիսի) 1,630,000 Եւրոպիկ. Թուրքիոյ մէջ 200,000 Փոքր-Ասիոյ մէջ 835,000	2,665,000	Ժմկ., Լոյս, Պպոս.
1294 (1878)	Օսմ. Սպիւսմեով	3 նահանգներու մէջ Կարին, Վան 1,150,000 Տիգրանակերտ 180,000 Մնացած նահանգները 1,380,000	2,710,000	Սրբն., Ասն.
1882	Պատրիարքարանի	6 նահանգներու մէջ (Տես է. Յուլիսի) 1,830,000 Եւրոպիկ. Թուրքիոյ մէջ 210,000 Կիլիկիոյ և Փոքր Ասիոյ մէջ, միջին թիւ 835,000	2,875,000	Վերջին Լուր
1892	Վիտալ Քիւնէի (Թերի վիճակագրով)	6 նահանգներու մէջ (Տրպ. վոյսան Սվալի) 542,402 Փոքր-Ասիա (Սվալի ալ մէջը) 568,682 Սուրիա, Պաղեստին և Միջագետք 69,982 Եւրոպական Թուրքիա 200,000	1,381,066	Ժմ. Պպոս. (?) Զիթ.
1894	Լինչի (Արմէնիա)	Թերի վիճակագրութիւնով մը	1,058,000	Ժմկ., Պպոս.
1896	Փրոֆ. Վամպէրի	Թերի վիճակագրութիւնով մը	1,131,125	Ժմկ., Լոյս
1912	Պատր. Օրմանեանի	Լուսաւորչականներ 1,766,000 Կաթողիկէս 85,000 Բողոքականներ 41,500	1,892,500	Ժմկ., Պպոս.
1913	Պատրիարքարանի և Պօղոս Նուպարի	6 նահանգներուն մէջ 1,048,000 Կիլիկիա և Փոքր Ասիա 835,000 Եւրոպական Թուրքիա 200,000	2,083,000	Ժմկ., Պպոս. Զիթ.
1913	Լէփսիուսի	Ասիական Թուրքիոյ մէջ 1,800,000 Եւրոպիկ. > > 200,000	2,000,000	Ժմկ. Ասն. Զիթ.
1915	Պատրիարքարանի	Ընդհանուր Թուրքիոյ մէջ	2,500,000	

(*) Սարուկանի «Հայկ. Խնդիր» էջ 426—430, Պիպեռնեանի «Օսմ. Պետքն.» էջ 25—32, Ե. Թօփսեանի «Լոյս» Օրացոյց» 1908. «Ժամանակ» օրաթերթի թիւ 1759, Մարտ 1914, Գ. Ասլան «L'Arménie et les Arméniens», 1914, էջ 119 և 122, «Վերջին Լուր» 1919 Յնվր. 7, Զիթունի մեր կողմէ նոյն պըր աղբիւրներէն համախմբուած թիւեր, Մ. Ոսթիմիսի «Lettres sur la Turquie, II.», ՎիճԱՄ Քիւնի «La Turquie d'Asie», ՓՐՕՅ. ՎԱՄՊէլի «Deutsche Rundschau», 1896, Լինչի «Arménia», I. II.

Այսպէսով, վերոյիշեալ պաշտօնական և մասնաւոր տասնեակ վիճակացոյցերուն համաձայն՝ Թուրքիոյ Հայոց ընդհանուր թիւն էր մինչև 1915, միջին հաշիւ, 2,500,000 (ԵՐԿՈՒ ՈՒ ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ)։ Որմէ 200,000ը՝ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, 800,000ը՝ Փոքր Ասիոյ և Պաղեստին-Միջագետքի կողմերը, իսկ չուրջ 1,500,000ը (ՄԷԿ ՈՒ ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ)՝ հայաբնակ վեց նահանգներուն մէջ։

Բ. ՅՈՒՅԱԿ. — Թուրքահայոց թիւը՝ նահանգական բաժանումով. [միևնոյն աղբիւրներէն քաղուած]. —

Նահանգ	1845ին	1878ին	1882ին	1892ին	1913ին
Վան	1,630,000	400,000	500,000	80,998 ?	185,000
Պիթլիս		250,000	300,000	131,390 ?	172,000
Կարն		280,000	330,000	133,967 ?	205,000
Խորբերդ		270,000	270,000	69,718 ?	168,000
Տաքնկրտ		150,000	150,000	79,129 ?	100,000
Սերաստիս	300,000	280,000	280,000	—	218,000
	1,930,000	1,630,000	1,830,000	495,202 ?	1,048,000
Կիւիկիս	270,000	380,000	1,045,000	838,664 ?	1,035,000
Փոքր-Ասիս	200,000	255,000			
Միցծ. մասեր	100,000	400,000			
Տրապիզոն	—	—	—	47,200 ?	—
	2,500,000	2,665,000	2 875,000	1 381,066 ?	2,083,000

Դժբախտաբար կը պակսին ՍՏՈՅԳ վիճակագրու թիւներն Թուրքիոյ մէջ բնակող իսլամ-թուրք, արաբ, քիւրդ և ասորի, յոյն, հր'այ՝ օտար ցեղերու մասին։ Կան թէև զանազան մարդահամարներ (տեսնել Սարուխանի, Պիպուճեանի, Ասլանի, «Ժամանակ»ի՝ վերոյիշեալ աղբիւրները), բայց անբաւական են անոնք. բաղդատական հաշիւներու իրր եզր չեն կրնար ծառայել, և որ աւելին է՝ զիտումնաւոր ու խեղաթիւրուած են յաճախ։

Գ. ՅՈՒՅԱԿ. — (*) Ամբողջ աշխարհի վրայ գտնուող Հայերու ընդհանուր մարդահամարներն ամփոփելով, կ'ուենանք հետեւեալ թիւերը. —

Երկրամաս	Յուշակ	1875-1887	1897ին	1907ին	1915ին	Անում 40 տարւան սեջ	1919ին
Կովկաս	Ե.	900,000	1,128,973	1,312,584	2,286,486	1,386,486	2,500,000
Թուրքիս	2.	2,800,000	1,580,000	1,800,000	2,500,000	—	800,000
Պակտուն.	Հասար 37	600,000	400,000	100,000	70,000	—	100,000
Հնդկաստ.		40,000		50,000	20,000	—	—
Եւրոպա	Արձագանգ փաշիզի, Ատրիկա, Եգիպտոս.	60,000	100,000	35,000	86,000	126,000	50,000
Ատրիկա.				100,000	110,000		110,000
Եգիպտոս.				50,000	40 000		50,000
		4,400,000	3,208,973	3,447,584	5,062,486	—	3,630,000

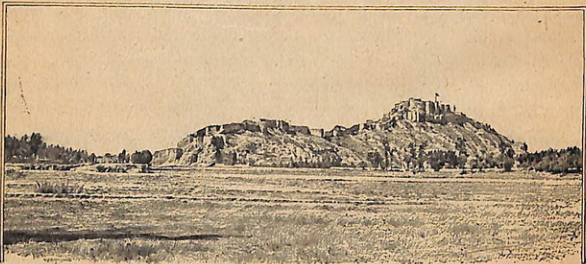
(*) Գործիս տպագրութեան ընթացքին առիթ ունեցայ տեսնելու «Աշխարհագրութիւն Հայաստանի» (Յովհ. Յ. Մեղունի) գրքոյկը, տպուած 1914ին՝ Մարզուան, և որուն տուած մարդահամարէն օգտուեցայ այս յուշակին ճշդման մէջ. 2.

Ամբողջ աշխարհի վրայ ընդհանուր Հայերու թիւն էր. —

1854ի Ուքրէինի մարդահամարով՝	4,000,000
1892ին Վիտալ Գինէի և Էլիզէ Ռըքլիի մարդահամարով՝	3,293,779 ?
1912ին Օրմանեան Սրբազանի թեմական մարդահամարով՝	3,654,450 ?
1913ին Գէորգ Ասլանի «L'Arménie»ին մարդահամարով՝	3,810,000 ?
1914ին Յ. Մեղմունիի Աշխարհագրութեան մարդահամարով՝	3,661,000 ?
1915-19 «Արձազանգ Փարիզի» թերթին մարդահամարով՝	4,090,000 ?
1919ին, ըստ վերի Բ. Յուցակին. մերձաւորապէս՝	3,630,000 ?

Այս հաշիւներով, 1915-1919, ընդհանուր պատերազմի շրջանին, ջարդուած, մեռած, փճացած Հայերու թիւը (5,062,486՝ նուազ 3,630,000 = 1,432,486) մէկ ու կիս միլիոնի կը մօտենայ: Իսկ ամբողջ աշխարհի վրայ՝ Հայերը կ'ապրին դեռ ԵՐԵՎՈՒՆԻ ՄԻԼԻՈՆԷ ԱԻՆԵԼԻ թիւի մը անժխտելի երաւունքով...:

Սակայն նկատի առնենք որ Թուրքիոյ մէջ Հայերու մարդահամարը կատարուած է միշտ քերի ու դիտարկարի աշխարհի անձի փոխան՝ տուելի հաշուով կատարուած մարդահամարներուն մէջ, միջին հաշուով՝ տուելի 5 անձ հաշուած է. մինչդեռ հայկական բաղձածին իրականութեան ծանօթ եզրոյնները գիտեն որ՝ ամէնէն քիչը որ հայ ընտանիքը գոնէ 7—8 անդամէ պակաս եղած չէ Հայաստանի մէջ, իսկ հարիւրին 70—80 ջանջախիչ մեծամասնութիւնը բաղկացած է եղեր 9, 15, 20, 30 անդամէ և գիւղական երգին տակ՝ մինչև 50, 100 ու 150 անդամներէ: Այնպէս որ, անձի հաշուով կատարուելիք ոսէ ճշգրիտ մարդահամար պիտի ապացուցէր թէ ամբողջ աշխարհի վրայ Հայերուն իրական թիւն է ՉՈՐՍՈՒԿԷՍԷ ՀԻՆԻ ՄԻԼԻՈՆ: Ճշմարտութիւնն սա է:

Վանայ բերդը՝ Կիւսիս

28. ԹՈՒՐԿՄԱՆՍԵ ԵՆԵՂՆԵՍԱԿՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԵՐ. — Էջմբածնի Մայր-Աթոռի բարոյական իրաւասութեան և նթակայ Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցական կազմին մէջ կան երկու ուրոյն կաթողիկոսական աթոռներ, Աղթամար և Կիլիկիա: Նաև երկու Պատրիարքութիւններ, Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ:

Կաթողիկոսական ու Պատրիարքական այս Աթոռներն ունին հետեւեալ առաջնորդական զիճակներն ու եկեղեցի-վանքերը. —

Գ. ՅՈՒՅԱԿ

Ա. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ, հաստատուած՝ 1114ին, ունեցած է ցարդ 57 Կաթողիկոս			Դ. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹԻՒՆ, հաստատուած՝ 1461ին, ունեցած է ցարդ 108 Պատրիարք				
թիւ	ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ	Եկեղեցի	Վանք	թիւ	ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ	Եկեղեցի	Վանք
1	Աղթամար	193	40	1	Ակն	10	5
2	Իիզան	109	16	2	Աղբակ	26	7
		302	56	3	Ամասիա-Մարզուան	24	1
	Համագումար	358		4	Արաբկեր	19	1
Բ. ԿԻՂԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ, հաստատուած՝ 1440ին, ունեցած է ցարդ 47 Կաթողիկոս				5			
				6	Արմաշ	2	1
				7	Բաբերդ	30	1
				8	Բալու, Չընքուշ, Արզնի	54	4
				9	Բաղէշ	43	11
				10	Բասեն, ԿԱՐԻՆ	—	—
				11	Գասթերմուշի	5	—
				12	Դերջան, ԿԱՐԻՆ	—	—
				13	ԵԳԻՊՏՈՍ	5	—
				14	Եղեւսի (Ուրֆա)	7	2
				15	Երզնիկ	33	11
				16	Էնկիւրի	24	1
				17	Էտրնէ	5	—
				18	Թոքատ (Եւրոպիա)	19	2
				19	Իզմիր	12	—
				20	Խարբերդ	72	5
				21	Խոնու	20	2
				22	Կարին, Բասեն, Դերջան	133	8
				23	Կեսարիա	28	3
				24	Կիւս	19	—
				25	Կրճէ	1	—
				26	Ճանիկ	22	—
				27	Մուշ	102	9
				28	Նիկոմիդիա	46	—
				29	Նապին-Գարահիսար	32	3
				30	Չարսանձազ	70	2
				31	Չիկածազ	19	3
				32	Պանտըրմա-Պալքաթսիք	8	—
				33	Պաղատ	6	—
				34	Պայազիտ, Ալաշկերտ	32	1
				35	Պէլէկէս	3	1
				36	Պիլէճիկ	6	—
				37	ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ	15	—
				38	Պրուսա	12	—
				39	ՌՈՒՄԱՆԻԱ	11	—
				40	Ռօտոսթօ (Թէքերտաղ)	8	—
				41	Սեբաստիա	46	6
				42	ՍԵԼԱՆԻԿ	1	—
				43	Սղերդ	32	1
				44	Վան	115	25
				45	Տիգրանակերտ	83	5
				46	Տրապիզոն	36	3
				47	Քէմա	11	6
				48	Քէօթահա (Կոտինա)	5	—
				49	Քոն	47	4
				50	Կ. ՊՈԼԻՍ Պարքն. Աթու	25	—
						1888	134
	Համագումար	25			Համագումար	1522	

Ամփոփելով թուրքահայ եկեղեցական թեմերուն հաշիւը՝ կ'ունենանք. —

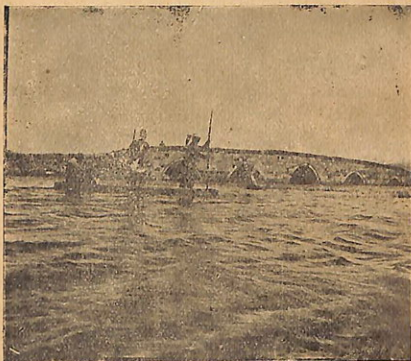
Ա. Աղթամարի Կաթողիկոսութեան մէջ	358 թեմ
Բ. Կիլիկիոյ	234 »
Գ. Երուսաղէմի Պատրիարքութեան մէջ	25 »
Դ. Պոլսոյ	1522 »

Ընդ ամէնը 2139 »

Ամերիկայի ու Եւրոպայի Հայոց եկեղեցիները 20 »
 Էջմիածնի Մայր-Աթոռի թեմերը (տես համար 22) 1091 »

Ամբողջ աշխարհի վրայ՝ հայ եկեղեցական թեմերուն թիւը 3250 »

Տեսնել նաև ՀՍՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ, համար 17 :

Գրեցիկի կամուրջը

* Հայ-Կաթողիկոսներն ունին Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին ենթակայ 25 Առաջնորդական Վիճակներ, ինչպէս՝ Ատտնա, Դամասկոս, Եգիպտոս, Երուսաղէմ, Զմար, Էնկիւրի, Իզմիթ, Իզմիր, Խարբերդ, Կարին, Կեսարիա, Հալէպ, Մալաթիա, Մարաշ, Մէրսին, Մուշ, Պաղատա, Պանտրմա, Պարտիզակ, Պէյրութ, Պրուսա, Սվաղ-Թոքատ, Վան, Տիգրանակերտ, Տրապիզոն :

Հայ-Կաթողիկ Միաբանութիւններ են՝ Վենետիկի և Վիեննայի Միութեան, և Պոլսոյ ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ :

* Հայ-Ռողոքականներն ունին Պոլսոյ Ազգապետարանին իրաւասութեան տակ՝ Բիւթանիոյ, Խարբերդի ու Կիլիկիոյ Եկեղեցական Միու-

թիւնները, իսկ Թուրքիոյ ուրիշ կարեւոր քաղաքներու մէջ՝ Աւետարանական մատուռ-ժողովարաններ: Արտասահմանի մէջ, Եւրոպա, Ամերիկա, Ռուսիա, Պարսկաստան, Հնդկաստան, Եգիպտոս, ունին նոյնպէս եկեղեցի-ժողովարաններ:

29. ԹՈՒՐԻՔԱՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ. — Կ. Պոլսոյ ու Երուսաղէմի Պատրիարքութիւններու, և Աղթամարի ու Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւններու իրաւասութեան տակ՝ վանական-եկեղեցական, թաղային-ծխական, կամ մասնաւոր պիտօճներով՝ կը մատակարարուին 1000ի չափ նախակրթարաններ և 4 միջնակարգ վարժարաններ, հետեւեալ կերպով. (քաղուած՝ մասնաւոր Վիճակագրոյցերէ և Տարեցոյցներէ 1887էն մինչև 1904, և 1911). —

Ե. ՅՈՒՅՈՒՆ

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿՐԹՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐ	վարժել.	Մանչ	Աղբիկ				
				Նապին-Գարահիսար	27	2240	165
				Չարասնձագ	12	617	189
				Չմշկածագ	12	456	268
				Պանտրմա-Պալքքէսիք	8	700	634
				Պաղտատ	2	68	46
				Պայաղիտ, Ալաշկերտ	8	538	84
				Պիլէճիկ	10	1120	143
				Պրուսա	17	1682	733
				Ռօտոսթօ	9	1017	856
				Սեբաստիա	52	5872	1782
				Սիս և շքջակները	7	476	165
				Սղերդ	5	185	86
				Սպեր, Կիսկիմ	18	390	228
				Վան	120	6845	1854
				Տարէնտէ	4	280	90
				Տիգրանակերտ	6	890	524
				Տիվրիկ	14	752	90
				Տրապիզոն	47	2184	918
				Քէմախ	15	846	128
				Քէօթահիա	8	825	349
				Քղի	29	1536	387
				Համադումար	1016	74796	25858
				Պլայ թղչն. վրժ. քերթս.	40	2877	2046
				» պետկ. » հայ	—	250	—
				» այլևայլ » »	—	400	100
				» օտար » »	—	300	500
				» Որքնց.-Արևեստնց.	—	50	100
				Ընդ. ամէնը		78673	28604
				Եգիպտոս	4	450	430
				Կիպրոս	3	65	40
				Կրետէ	1	20	10
				Պուլկարիա	10	850	730
				Ռումանիա	4	100	80
				Ամերիկա	5	200	150
				Ամբողջ	1083	80358	30044

Այս թիւերը՝ շատ գաւառներու համար՝ իրականէն պակաս են: Եկատի առնելով կարգ մը նահանգներու հայ վարժարաններուն և ուսա-

նողներուն ածուժը, մասնաւորապէս 1908ի Օսմ. Սահմանադրութեանէն յետոյ, կրնանք վստահաբար բարձրացնել թուրքահայ վարժարաններուն թիւը 1500ի, իսկ երկսեռ աշակերտներուն համագումարը՝ կըրը հաշիւ՝ 120,000ի: Ընդունելով թուրքահայոց թիւը 2 1/2 միլիոն՝ ամէն մէկ 20 անձին կ'իշխայ մէկ ուսանող:

4 Միջնակարգ վարժարաններ	Բացում	Ուսուցիչ (1900-1909)	Ուսանող (1900-1909)
Պէրպէրեան, Իւսկիւտար	1876	11	120
Սանասարեան, Կարին	1881	16	190
Կեղրոնական, Կ. Պոլիս, Ղալաթիա	1856	16	56
Արմաշի Դպրեվանք	1889	8	30
Համադումար՝		51	396

Միջնակարգ այս չորս վարժարաններէն յետոյ հիմնուած է նաև «Նոր-Դաջոց» ի Կ. Պոլիս 1908ին:

Այս վարժարաններուն ուսանողութեան թիւը տարւէ տարի կը բարձրանայ կամ կը նուազի՝ տեղական պայմաններուն համեմատ:

30. ԹՈՒՐԿԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. — Ժ.թ. ըզ դարու կիսուն կ'սկսի տեղի տալ զբարբարը: Արժաթի դարէն ժառանգ մնացած ուսմկօրէնն առաջ կ'անցնի, կը յղկուի, կը կազմէ աշխարհաբար արդի լեզուն: Գրականութիւնը ժողովրդական կը դառնայ. ֆրանսական մեծ Յեղափոխութեան հզօր շունչին տակ, ինչպէս Կովկասահայոց՝ այնպէս ալ թուրքահայոց մէջ կ'սկսի ծաղկել նոր գրականութիւն մը:

Գրական այս վերածնունդին վառարաններ կը հանդիսանան Կ. Պոլիս, Իզմիր, Վենետիկ, Վիեննա, Վլան, Սարբերդ, Սերաստիա, Գահիթէ, Փարիզ, ու երևան կուգան բազմաթիւ գրական դէմքեր, — վիպասան, թատերագիր, բանաստեղծ, ազգագիր, հրապարակագիր-օրագրող, թարգմանիչ, պատմագիր, դասադիր, հասարակական գործիչ ևն. —

- Ալիեան Հ. Ղեւոնդ (1820—1901) բանաստեղծ, հնարաս, պատմագիր
 Աղեփանդր Փանոսեան (1858) բանաստեղծ
 Ասոււածաճօր Խաչատրեան (1867) լեզուաբան, բանասէր, պատմագէտ
 Ասով Նարեանեան (1877—1915) բանաստեղծ
 Արամ Անտոնեան (1882) հրապարակագիր, դասագիր
 Արամ Չարրզ (1870) բանաստեղծ
 Արմենակ Հայկունի (1835—1866) հրապարակադիր
 Արեակ Ալպոյանեան (1879) բանասէր
 Արեակ Չօպանեան (1872) բանաստեղծ, բանասէր, հրապարակագիր
 Արսէն Սյրնեան (Հ.) (1824—1902) բանասէր, քերականագէտ
 Արսէն Ղազիկեան (Հ.) (1870) բանասէր, թարգմանիչ, բանաստեղծ
 Արսաւես Յարութիւնեան (1873—1915) բանաստեղծ, հրապարակագիր
 Արփիար Արփիարեան (1850—1908) հրապարակագիր, վիպագիր, գործիչ
 Բարբէն Նպիսկ. Կիւլեուեան (1868) բանասէր
 Բիւզանդ Պօզանեան թարգմանիչ
 Բիւզանդ Քէշեան (1859) հրապարակագիր

- Գաբրիել Վրդ. Մեհեկիւեան (Հ.) (1864) *բանասէր, դասագիր*
 Գագիկ Օզանեան (1882—1915) *բանասէր*
 Գարեգին Զարբանեկեան (Հ.) (1827—1901) *բանասէր, լեզուաբան, պատմագիր*
 Գարեգին Նայիսկ. Մուսանձեան (1840—1892) *աղագիր, բանասէր*
 Գեղամ Տէր Կարապետեան (1873—1918) *բնաշխարհի գրագէտ*
 Գեորգ-Մեսրոպ (1881) *բանասէր, դասագիր*
 Գրիգոր Զօհրայ (1860—1915) *վիպագիր, հրապարակագիր*
 Գրիգոր Մսերեան (1846—1893) *բանասէր*
 Գրիգոր Զիլիկլիրեան (1839) *խարդմանիչ*
 Գրիգոր Օսեան (1834—1887) *գրագէտ, աղգայլն գործիչ*
 Գանիկ Վարուժան (1888—1915) *բանաստեղծ*
 Գաւիթ Խաչկունց (1860—1918) *բանասէր, հրապարակագիր, դասագիր*
 Նդիա Տեմիրնիպաւեան (1845—1903) *բանաստեղծ, իմաստասէր*
 Նվիթե Նայիսկ. Գուրեան (1860) *բանասէր, բանաստեղծ, մատենագիր*

Ա.Տ. ԳԱՐԱԵՐԻԱՆԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕԻՐԱՅ

ԳԱԳԻԿ ՕԶԱՆԵԱՆ

- Նուանդ Օսեան (1869) *երգիծարան, հրապարակագիր, վիպասան*
 Զայել Ասատուր (Տկն.) (1863) *բանաստեղծ, հրապարակագիր*
 Զայել Նալեան (Տկն.) (1876) *վիպագիր*
 Թեոդիկ Լապիննեան (1878) *հրապարակագիր, մատենագիր*
 Թլկասինցին (Յովհ. Յարութիւնեան) (1860—1915) *բնաշխարհի գրագէտ, դաստիարակ*
 Թովմաս Թերգեան (1838—1909) *բանաստեղծ, թատերագիր*
 Լեւոն Բաւալեան (1868) *հրապարակագիր*
 Լեւոն Սեղրոսեան, Շանթ (1869) *բանաստեղծ, վիպագիր, թատերագիր*
 Խաչատուր Միսաքեան, Պուկ (1815—1899) *բանաստեղծ, ուսուցիչ*
 Խաչիկ Լեւոնեան (1863—1918) *բնաշխարհի գրագէտ, աղագիր*
 Խորեն Նայիսկ. Նար-Պէյ (1831—1892) *բանաստեղծ, բեմախօս*
 Խրիմեան Հայրիկ (1820—1907) *գրագէտ, մատենագիր, մեծ գործիչ*
 Կարապետ Բասմաջեան (1863) *բանասէր, լեզուաբան, մատենագիր*
 Կարապետ Գաբրիկեան (1868) *բնաշխարհի գրագէտ, աղագիր*
 Կարապետ Թումանեան (ՓրօՓ.) (1858) *հրապարակագիր, գործիչ*

Կարապետ Իւրիւնեան (1823—1904) *Թարգմանիչ, հրապարակազիր*
 Հրանտ Ասատուր (1862) *բանասէր, հրապարակազիր, դասազիր*
 Մաղափա Եպիսկ. Օրմանեան (1841—1918) *աստուածաբան, պատմա-
 գէտ, բանասէր*
 Մանուէլ Միրախորեան (1855) *ուղեգիր, ազգազիր*
 Մասաթիա Գարագաւեան (1818—1903) *մատենագիր, պատմազիր*

Մելիօն Կիւրեան

Գանիէլ Վարուժան

Յովի. Գաղանեան

Մասթոս Մամուրեան (1830—1901) *մատենագիր, հրապարակազիր,
 Թարգմանիչ, ուսուցիչ*
 Մարկոս Աղաբէգեան (1843—1908) *հրապարակազիր, պատմագէտ*
 Մեփիսեդէկ Մուրատեան *մատենագիր, ուսուցիչ*
 Մելիօն Կիւրեան (1855—1915) *հրապարակազիր, ուսուցիչ*
 Մեսրոպ Նուպարեան (1842) *Թարգմանիչ, բառագիր*
 Միհրան Յովաննեան (1855) *բանաստեղծ, մատենագիր, ուսուցիչ*
 Մինաս Չեռազ (1852) *հրապարակազիր, գրագէտ, գործիչ*
 Միսաֆ Գոչուկեան, *Քասիկ* (1863—1913) *հրապարակազիր, վիպագիր*
 Միսաֆ Մեծարեան (1885—1908) *բանաստեղծ*
 Միխայէլ Մինասեան (ՓրօՖ.) (187.) *գիտնական, հրպարակ., մատենագիր*
 Մկրտիչ Անճևեան (1838—1914) *բանաստեղծ*
 Մկրտիչ Պեճիկբաշեան (1827—1868) *բանաստեղծ, թատերազիր, գործիչ*
 Մկրտիչ Փօրթուղաշեան (1848) *հրապարակազիր, ուսուցիչ, գործիչ*
 Մուսեղ Եպիսկ. Սերոբեան (187.) *հրապարակազիր, մատենագիր*
 Յակոբ Պարոնեան (1842—1891) *երգիծարան*
 Յակոբոս շենիգեան (ՓրօՖ.) (1846) *բեմասաց, գրագէտ, հրապարակազիր*
 Յակոբոս Տաւեան (Հ.) (1866) *գիտուն, բանասէր, լեզուաբան, մտնգր.*
 Յարութիւն Ալփիար (1864) *երգիծարան*
 Յարութիւն Մամբեան (1860) *մատենագիր, բանասէր*
 Յովաննէս Գաղանեան (1870—1915) *բանասէր, հրպարակ., լեզուաբան*
 Յովսէփ Երեմանեան (Տֆր.), *Մերեան* (1832—1888) *վիպագիր, հրպարակ.*
 Նազարէր Տաղաւարեան (Տֆր.) (1863—1915) *բանասէր, մտնգր., գիտուն*
 Նահապետ Ռուսինեան (1819—1876) *իմաստասէր, բեմախօս, գործիչ*
 Նիկողայոս Զօրայեան (1821—1858) *հրապարակազիր, տնտեսագէտ*

Նորայր Բիւզանդացի (1845) բանասէր, բառագիր, լեզուագէտ
 Պետրոս Աղամեան (1842—1891) գերասան, գրագէտ
 Պետրոս Դուրեան (1852—1872) բանաստեղծ, թատերագիր
 Ռեբեկոս Պեղպեան (1850—1907) ուսուցիչ, հրատարակագիր, մանզր.
 Ռուբին Զարգարեան (1874—1915) հրատարակագիր, գործիչ
 Ռուբին Որբերեան (1874) բանաստեղծ

Ա. Զարդարեան

Տ. Տաղաւարեան

Ա. Զիլիկիւրեան

Ռուբին Զիլիկիւրեան (1885—1915) բանաստեղծ, արձակագիր
 Սեռովբէ Տերվիբեան (Հ.) (1846—1892) լեզուաբան, բանասէր
 Սիմեոն Երեմեան (Հ.) (1871) մատենագիր, հրատարակագիր
 Սմբատ Բիւրեան (1862—1915) հրատարակագիր, վիպասան
 Սուրեն Պարբեան (1876) հրատարակագիր, վիպագիր
 Սեփիան Ոսկան (1825—1901) հրատարակագիր, օրագրող
 Սրբունի Տիւալբ (Տկն.) (1842—1901) հրատարակագիր, վիպագիր
 Վահան Թեֆեան (1878) բանաստեղծ, հրատարակագիր, գործիչ
 Վահան Մալեգեան (1873) բանաստեղծ, հրատարակագիր
 Վահան Վրդ. Տեր-Մինասեան (1850—1909) երգիծարան, առակագիր
 Վահրամ Թորգոմեան (Տֆր.) (1858) բանասէր, գիտուն, մատենագիր
 Վիքթորիա Աղանուր (Տկն.) (186.—1910) բանաստեղծ
 Տիգրան Ամիրջանեան (1860—1894) բանաստեղծ, թատերագիր, ուսուցիչ
 Տիգրան Երկաթ (1870—1899) հրատարակագիր, գործիչ
 Տիգրան Կամարական (1866) հրատարակագիր, վիպագիր
 Տիգրան Զեօկիւրեան (1885—1915) ուսուցիչ, վիպագիր
 Տիգրան Զիբունի (1881) ընաչխարհի գրիչ, աղագիր, բանասէր
 Տիրան Զբաֆեան (1875) իմաստասէր, արձակագիր
 Քասիմ տեանկ Միսաք Գոշունեան
 Օճնիկ Զիֆթե-Սարաֆ (1873) հրատարակագիր, վիպագիր, թարգմանիչ

* * Բազմաթիւ ուրիշներ ալ, որոց մասին՝ յառաջիկայ առիթով:

31. ԹՈՒՐԲԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ (Publications, Journaux). — Անդրանիկ հայ լրագիրը, Ազդարար, հրատարակուած է մայր-հայրենիքէն դուրս, Հնդկաստանի Մատրաս քաղաքին մէջ 1794ին: «Հայերը իրենց

այս առաջին լրագրովը, կը դառնան աշխարհիս քաղաքակրթութեամբ ազգութիւններու մէջ 12րդ անգը գրաւող ժողովուրդ մը, որ չատ մ'ուրիշ քաղաքակրթութեամբ ազգերէ առաջ, նոյն իսկ Ամերիկայէն ու Յունաստանէն ալ առաջ, լրագիր ունեցած է» : Ազգաբարձի հրատարակիչ Շիրազեցի (Պարսկաստան) Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեանն այս կերպով պատմական թուական մը բացած է Հայ Մամուլին էջերուն մէջ :

Թուրքահայոց մէջ առաջին լրագիրը հրատարակուած է 1830ին 'ի Կ. Պոլիս, Լրոյ Գիր Մեծի Տերութեան Օսմ. անունով : Ապա Վենետիկ, Իզմիր, Վան, Մուշ, Երուսաղէմ և յաջորդաբար ուրիշ քաղաքներ ունեցան իրենց պարբերականները : Աւասիկ այս թուականէն ի վեր լոյս տեսած թուրքահայ օրաթերթերուն, շաբաթաթերթերուն և ամսաթերթերուն այբենական ցանկը . —

Ազատամարտ	Պոլիս, 1909	Գրեչ	Պոլիս, 1910
Ազդակ	» 1908	Գաշինք	Իզմիր, 1909
Ազդարար Բիւզանդեան	» 1840	Դիմակ	» 1862
Ախալքեր Գոսթանթինիէ	» 1855	Դիտակ Բիւզանդեան	Պոլիս, 1812
Անտրեսյ Տեղեկատու	» 1911	Եղանակ Բիւզանդեան	» 1804
Աշխատանք	Իզմիր, 1910	Երեւակ	» 1857
Աշխատանք	Վան, 1909	Երեւան	» 1918
Ազադայ	Պոլիս, 1910	Երկրագունդ	» 1870
Առաւօտ	» 1910	Երկիր Ատափագար—	Պոլիս, 1910, 11
Առեւտուր	» 1900	Երկրագործական Հանդէս	» 1910
Ասիա	» 1872	Եւրոպա	» 1850
Աստղիկ Արեւելեան	» 1855	Եփրատ	» 1869
Աստղ Բեթլեհէմի	» 1911	Զեփեւո. Հայ բնեաց	» 1862
Արարատ	» 1869	Զուարճախօս	» 1856
Արեւելեան Դար	» 1860	Զուռնա	» 1911
Արեւելեան Մամուլ	Իզմիր, 1871—1909	Զօճալ	» 1855
Արեւելք	Պոլիս, 1884—1909	Էվրազը Շարգիէ	Կարնի, 1867
Արծիւ Վասպուրական	Պոլիս, 1855	Էրիզա	Պոլիս, 1868
»	Վան, 1856	Ընտանի Իմաստասէր	» 1854
Արծուիկ Տարօնոյ	Մուշ, 1863	Թագվիմը Վազաի	» 1832
Արշալոյս	Իզմիր, 1911	Թէրճէմանը Էֆրեսար	» 1877-8
Արշալոյս Արարատեան	» 1840	Թութակ Հայկ. զինեան	Իզմիր, 1855
Արփի Արարատեան	» 1853	Թռչիկ Անտրեսյ	Պոլիս, 1861
Աւետարեր	Պոլիս, 1844	> Տաճկերէն	» 1868
Աւետարեր	» 1855	> Պեղատեան	» 1863
Բանասէր	» 1851	Թատրոն	» 1874
Բժիշկ	Տրապիզոն—Պոլիս, 1910	Ժամանակ	» 1863
Բիւզանդիոն	» 1896	Ժամանակ	» 1908
Բիւթանիս	Իզմիր, 1910	Ժողովուրդ	» 1918
Բիւրակն	Պոլիս, 1884—1903	Իրաւունք	Իզմիր, 1868
Բողոք	Պոլիս, 1911	Լիւս	Պոլիս, 1909
Բուրաստան Ս. Սահակեան	» 1851	Լուսարձակ	» 1911
Բուրաստան Մանկանց	» 1882	Լուսափայլ	Իզմիր, 1864
Գաղափար	» 1909	Լոյս	Պոլիս, 1872—73
Գարուն	» 1909	Լոյս	» 1908
Գարուն Հայաստանի	Իզմիր, 1862	Լոյս	Վան, 1911
Գրկն. և Իմաստըն. Շրժմ. Պոլիս, 1880-88		Լրագիր	Պոլիս, 1875

Լրագիր	Պոլիս, 1832—33	Մուսայբ Մանեաց	Պոլիս, 1857—62
Լրոյ Գիր	» 1838	Յայտարար	» 1847
Խորազան	» 1908	Յառաջ	Կարին, 1910
Խիկար	» 1884 90	Յաւերթ ճհարս	Իզմիր, 1862
Խուտալէնտիկեար	Պրուսսիա, 1869	Յիշատակարան	Պոլիս, 1808
Ծաղիկ	Իզմիր, 1861	»	» 1910
» Սաքսյեանի	Պոլիս, 1886	Յոս	Արմաշ, 1864
» Չօպաներանի	» 1895	Նորեան Աղաւնի	Պոլիս, 1852
» Կանանց	Պոլիս, 1905-08	Նոր Այգ	Մարզուան, 1912
Ծիածան	Պոլիս, 1866	Նոր Աշխարհ	... , 190?
»	» 1909	Նոր Բեմ	Պոլիս, 1910
Ծիլն Աւարայրի	» 1866	Նոր Դար	» 1918
Կայծ	» 1911	Նոր Կեանք	» 1918
Կառափնատ	» 1909	Նոր Հայաստան	» 1918
Կալուօշ	» 1908	Նոր Հոսանք	» 1909
Կիթառ	» 1864	Շանթ	» 1911
Կիլիկիա	» 1861	Շարժում	» 1882
Կիկո	» 1909	Շիրակ	» 1909
Կոճակ	» 1909	Շող	» 1910
Հայաստան	Պոլիս, 1846—1852	Շտեմբեր. Պանի. Իտլեց. Իզմիր, 1889-54	
Հայ Իրականութիւն	Իզմիր, 1911	Ոստան	Պոլիս, 1911
Հայկունի	Մարզուան, 1910	Ովասիս	Վան, 1909
Հայրենիք	Պոլիս, 1870—1896	Ուսումնարան	Պոլիս, 1911
»	» 1891	Չէղոք	» 1910
»	» 1909	Պատկեր	Պոլիս, 1890—1899
»	» 1918	Պարտիզակ	Պոլիս, 1912
Հայրենիքի Քնար	» 1908	Սասուն	» 1909
Հայրենասէր	Իզմիր, 1850	Սէտյալը Հազիզաթ	» 1870
»	Իզմիր, 1843	Սէր	» 1860
Հանրագիտակ	Պոլիս, 1890	Սիօն	Երուսաղէմ, 1866
Հի-Հի-Հի	» 1910	Սուրհանդակ Բիւզանդեան	Պոլիս, 1848
Հնչակ	» 1885	»	» 1899
Հողդար	Սվալ, 1910	Վանտոր	Վան, 1910
Հորիզոն	Պոլիս, 1870	Վարաքայի Հավատիս	Պոլիս, 1868
Ձայն Կրթութեան	» 1909	Վարդ	» 1862
Ձայն Հայրենեաց	» 1908	Վարդ Կեսարիոյ	» 1863
Ճաշակ Ոսկեղէն Իպրուսեան	» 1886	Վարժարան	Պոլիս, 1880—90
Ճէրեմէի Հավատիս	» 1839	Տաճար	» 1909
» Շարքիէ	» 1885	Տաճար Մանկանց	» 1913
Մամուլ	» 1869	Տարեգրութիւն	» 1809
Մանգումէի Էֆէրար	» 1860	Բահնիւմ	» 1911
Մանկավարժ Թերթ	Պոլիս, 1870—80	Փարոս	» 1879
Մարմամարդ	Պոլիս, 1911	»	Պարտիզակ, 1910
Մասիս Օրաթերթ	» 1852	Փեթակ	Իզմիր, 1910
Մասիս	» 1880	Փող Առաւօտեան	Պոլիս, 1870
Մերդու	» 1851	Փնջիկ, Փունջ	» 1960
Մերտոր	Այնթապ, 1886	Քնար Հայկական	Պոլիս, 1861—62
Մէճմուլայի Ախպար	Պոլիս, 1885	Օճանասփռեան	» 1840—50
» Հավատիս	» 1852	Օմմ. Երամշտութիւն	» 1863
Մէտէօրա	Պոլիս, ? 1878—81	Օրագիր	» 1862—63
Միութիւն	Իզմիր, 1861	Փռաթ	Հալէպ, 1867
Միւնաստիկ Էրճիսս	Պոլիս, 1859	Փրու-Փրու	Պոլիս, 1908

32. ԹՈՒՐԿԱՀԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, ԵՒՂՆ. — Ազգային ու Գրական վերածնունդի ուժեղ շարժման սաղմերը՝ պէտք է փնտաել կաղմուած կրթական և բարեգործական ընկերութիւններուն մէջ, որոնք յաջորդաբար երեսն եկած են ժ.թ.րդ դարու առաջին քառորդէն սկսեալ:

Արդէն հիմնուած էր Ետիգուլէի Ս. Փրկչի Ազգ. Հիւանդանոցը (1830ին) Գաղազ Ամիրայի Հնորհիւ: Աւելի վերջը (1877) հիմնուեցաւ նաև Իլմիրի Ս. Լուսաւորիչ հիւանդանոցը:

Իսկ կրթասիրական ընկերութիւններէն թուենք, թուականի կարգով, ծանօթ եղածները. —

«Բարեգործական Ընկերութիւն», 1862ին, Կ. Պոլիս.

«Խիզանի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն», 1877ին, Կ. Պոլիս.

«Ասիական Ընկերութիւն», 1877ին, Կ. Պոլիս.

«Ազգանուէր Հայունեաց Ընկերութիւն», 1878ին, Կ. Պոլիս.

«Միացեալ Ընկերութիւն (Արարատեան, Դպրոցասիրաց-Արևելեան և Կիլիկեան) 1880ին, Կ. Պոլիս.

«Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն», 1882ին, Կ. Պոլիս (Խազդիւղ).

«Սնամակալութեանց Ընկերութիւն», 1884ին, Կ. Պոլիս (Խազդիւղ).

«Իզմիրեանց Գրական Յանձնաժողով», 1887ին, Կ. Պոլիս.

«Դպրոցատէր Օրիորդաց Ընկերութիւն», 1909ին (?), Կ. Պոլիս.

«Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն», 1909ին, Եգիպտոս, (Գահիրէ), մասնաձիւղեր ունենալով Թուրքիոյ և արտասահմանի հայկական կեդրոններու մէջ:

Ասոնցմէ զատ կաղմուած են, մինչև 1914, «Հայ Մատուլի», «Հայ Ուսանողական», «Հայ Հրատարակչական», «Հայաստանի Ուսումնասիրութեան» երև., և շն. Ընկերութիւններ:

* * Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններ, Հելլադիան, Դաշնակցական, Սահմանադիր-Ռալիսիստ անուններով, գործած են Թուրքիոյ մէջ ժ.թ.րդ դարու կէսէն սկսեալ յաջորդաբար, հայ Ազգային Դատին ի նպաստ:

* * Թուրքահայ կարևոր Մասկուդարաններ գոյութիւն ունեցած են Կ. Պոլիս՝ («Ազգ. Մատենադարան»), Երուսաղէմ՝ Ս. Յակոբեանց վանքը, Արմաշի Դպրեվանքը, Իլմիր, Կարին, Վան, Սլավա, Ֆիլիպպէ, Վենետիկ, Վիեննա:

* * Հայ Գրականութեան ու Մատուլի բարգաւաճման համընթաց Տպարաններ ճանչած են ի Թուրքիա (Կ. Պոլիս, Իլմիր, Կարին, Վան, Մարզուան, Արմաշ, Երուսաղէմ), Հնդկաստան (Կալկաթա, Մատրաս, Սինկափուր), Եւրոպա (Ամսթերտամ, Թէոդոսիա, Մոսկուա, Պետերբուրգ, Մանչէսթր, Լոնտոն, Ֆիլիպպէ, Վառնա, Վենետիկ, Վիեննա, Բարիլ, Մարսէյլ, Ժընէվ, Լոզան), Եգիպտոս (Գահիրէ, Աղեքսանդրիա), Ամերիկա (Նիւ-Եօրք, Պոսթըն, Ֆրէզնո), — վերջապէս ո՛ւր որ հայ գաղտթ մը գոյութիւն ունեցեր է՝ Կութէնպէրկի գիւտէն ի վեր:

33. ԹՈՒՐԿԱՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԸ. — Ժ.թ.րդ դարու կիսուն, հայ գրական վերածնունդին հզօրապէս նպաստող ուժերէն մէկն ալ Թատրոնը

եղաւ: 1850ին՝ Կ. Պոլսոյ մէջ, ի Միջագիւղ և Խաղիւղ, փայլուն սկզբնաւորութիւնը կ'ընէ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ, իբր դերասան ունենալով Ադամեան, Էքեան, Ֆասուլիանեան, Մնակեան, Պէնկեան, Թրեանց, Աճէմեան և Արուսեակ:

ՎԱՐԳՈՎԵԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ (1867—78) Կէտիկ-Փաշայի մէջ կը շարունակէ սկսուած բեմական աշխատանքը, և իր տանաւանայ փայլուն գոյութեան ընթացքին՝ իր բեմին վրայ կը փայլեցնէ նախորդներէն զատ նաև Ռչտունի, Փափաղեան, Թոսպատեան, Նւրեան, Մարի-Նուարդ և Գարագաշեան քոյրեր:

ՄԱՂԱՒԵԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ (1872—73) միևնոյն ատեն կը փայլի Միջագիւղի հայութեան մէջ, ու կ'երեւան նոր բեմական ուժեր, Ադամեանէն զատ նաև Սյուակ, Հրաչեայ, Սիրանոյշ, Աստղիկ, Արաքսիա եւն.:

ՊԷՆԿԻԵԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ (1877—87) համընթաց վերիններուն ու յաջորդաբար՝ մետասան տարի կը գործէ ոչ միայն Պոլիս, այլ և Ադրիանուպոլիս, Իզմիր, Յունաստան, Եգիպտոս, — դերասաններ ունենալով՝ նախորդներուն հետ՝ նաև Չափրաստ, և իբր երաժշտապետ՝ անմահ Չուհաճեան:

ՅԱՍՈՒՂԻԱՃԵԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ (1880—85) հնգամեայ փայլուն շրջան մը կ'ունենայ Պրուսայի բեմին վրայ:

ՄՆԱԿԵԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ (1885—908)՝ և մինչև հիմա ալ՝ աննկուն կորովով դասիններ խելու վերելքի մը մէջ եղած է, խաղալով հին ու նոր դերասան-դերասանուհիներով, հայերէն ու թուրքերէն լեզուով, թէ՛ մայրաքաղաքին մէջ, թէ՛ կարևոր կեդրոններու բեմերուն վրայ:

Այս բեմական շրջաններուն մէջ՝ երկրորդական դերասաններ և դերասանուհիներ կը յիշուին Թէֆարիկ, Վերգին Պաղտատեան, Կիւմրուշճեան, Սանտալճեան, Վարժապետեան, Տէօյիւմճեան, Թաղոր Ունճեան, Պիննէմճեան, Սաթինիկ, Եալըղճեան, Գ. Չօպանեան, Շահինեան եւն.:

[Մանրամասնութեան համար՝ դիմել Շարասանի «Թրքահայ բեմն և իր գործիչներ» գրքին]:

Բնաշխարհի բեմն ալ ունեցած է իր փայլուն շրջանը՝ երեսնեակ մը տարիներ առաջ: Երբ Վարդուհան Պոլսոյ մէջ «Արայ Գեղեցիկ և Շամիրամ» եղբրերգը կը ներկայացնէր, անդին Վանայ բեմին վրայ Տիգրան Ամիրջանեանի «Ուսեալ Պանդուխտ»ը կամ յայտնի թատերգութիւնները կը խանդավառէին «Արծուի Վասպուրական»ի կանչերովն արթնցած հայ ժողովուրդը. կամ Փորթուգալեանի, Հայկազեան կեդրոնական վարժարանի դպրոցական բեմերը Յեղափոխութեան արևը կը ծագեցնէին թարմ երկունքներով:

34. ԹՈՒՐԿԱՆԱՅ ԱՌԵՒՏՈՒՐՆ ՈՒ ԱՐՎԵՍՏԵՐԸ. — Թէ ի՞նչ աստիճանի վրայ եղած է Հայը՝ վաճառականութեան և արհեստներու արեւմտալից ասպարեզին մեջ ի Թուրքիա, բաւարար կերպով կը պատկերացնէ հետեւեալ ցուցակը, որուն մէջ մտած են միմիայն առեւտրական հրապարակին վրայ քիչ-չատ ծանօթ եղածները. — փիլիսոս ունեցողները, դուրս մնալով բազմաթիւ երկրորդականները. (տեսնել մանրամասնութիւնները՝ «Քիւրապն» Առեւտր. Շաբաթաթերթի և Annuaire Orientalի մէջ). —

Բաղաժ.	Հայ վանկ.	Հայ Արիստ.	Հայ վանկ.	Հայ Արիստ.	
Ազ-Հիսար	3	2	Հայվել	16	40
Ազ-Նէ-Նիբ	35	30	Հաճըն	15	10
Ան	65	100	Մալաթիա	35	20
Ամասիա	65	50	Մարաշ	20	15
Անթիազ	100	135	Մարզուան	40	30
Այտըն	3	10	Մերսին	65	35
Անտիոք (Անթաքիա)	10	20	Մուշ	45	80
Ատալիա	3	5	Նիկոտ	25	15
Ատանա	65	70	Շապին-Գարահիսար	20	35
Ատա-Փաղար	165	230	Պալլըքէսիբ	60	85
Արաբկիբ	65	75	Պաղտատ	15	15
Արդնի-Մատէն	10	5	Պայաղիտ	20	15
Արմաշ	30	100	Պանորմա	50	20
Արսլանաբէկ	15	20	Պարտիզակ	80	120
Աֆիոն-Գարահիսար	90	100	Պաֆլա	35	30
Բաբերդ	40	35	Պիթլիս, ԲԱՂԷՇ	—	—
Բաղէշ	35	25	Պիլէճիկ	90	50
Գարահիսար (Շարքի)	40	10	Պրուսա	80	105
Գոնիա	70	30	Ռոտոսթօ	40	35
Երզնկա	50	45	Սամսոն	55	70
Էնկիււրի	110	100	Սեբաստիա	90	50
Էսկիշէճիբ	45	35	Սիվրիհիսար	40	10
Էտիքնէ	35	30	Սղեբդ	10	15
Էրէլլի (Գոնիա)	15	20	Վան	250	400
Էրզլաա (Թոքատ)	15	15	Տարսոն	50	20
Էօտէմիշ	5	5	Տիգրանակերտ	85	60
Թիբէպօլի	45	25	Տիլիսիկ	10	5
Թոքատ	100	90	Տրապիզոն	60	25
Իզմիթ	120	130	Փիլիս-Անիէտ IIր Կաշ	10	60
Իզմիր	110	90	Քասթամուլու	50	45
Ինէպօլի	25	5	Քէօթահիա	40	25
Իսքէնտէրուշ	8	5	Օրտու	30	40
Խարբերդ	150	110	Փաթսա	10	5
Կարին	100	60		3673	3562
Կեսարիա	180	90			3673
Կէլիպօլի	20	15			7235
Կէյվէ (Իզմիթ)	10	10			
Կիրասոն	50	25			
Կիւրքին	30	20			

Կ. Պոլիս վճռկն. և Արհատըր. 6250
 Համագումար 13485

Հայ առեւտրական, արհեստաւոր և արուեստագէտ մուսալագոյն հաշիւով

Տիգրիսի ափ

Դ. Մ Ա Ս

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Հ Ա Յ Ք

35. ՎՍԲՁԱԿԱՆ ԸՍՏԱՆՈՒՄԸ.—1828 և 1829ի Ադրիանուպոլսի և Թուրքմենչայի, և 1878ի Պերլինի դաշնագրերով՝ պարսկական իշխանութեան տակ անցած են Հայաստանի երեք նահանգները՝ մէկը ամբողջութեամբ և երկուքը՝ մասամբ միայն, ինչպէս —

Պարսկահայկ, ամբողջովին (բացի Շեւսիւան, Մհրգաւառ Թհրգաւառ, Խուււարոյ գաւառներէն, որք, 1909-10, Թուրքերէ զբառուեցան պահ մը) :

Վասպուրական (Առւոյ-ոտն, Ատրպատունիք, Արտաղ, Ակէ, Անձախաձոր, Թոռնաւան, Ճուաշուտ, Կրճունիք, Մեծունիք, Պալունիք, Գուկան, Գարիթեան, Գազրիկան, Տանկրիայն, Վրնճունիք, Մարանդ, և Գառնիի մէկ մասը, (Արաղայի դաշտին արեւելակողմը) :

Փայտակարան (Հրաքոտ-Պերոժ, Ռոտի-Բաղա, Բաղանուտ, Սպանդարան-Պերոժ, Որմըզդ-Պերոժ, որոց մէկ մասը նոյնպէս վերջին տասնամեակին՝ անցան ուստական ազդեցութեան ներքեւ : Տն՛ս ՄԵՍ՝-ՀԱՅԻԻ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԳԱԻԱՌՆԵՐԸ՝ համար 3, էջ 16՝ Փայտակարանի բաժանումները) :

Ատրպատականէն ալ «Հայոց Ատրպատական կոչուած մասը :

36. ՊԱՐՍԱԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ փոխուած են նոր անուններու, հետեւեալ ձևով. —

Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները	Բնիկ հայ անունները	Այժմու փոխուած անունները
Աժ դաճակայ բերդ	Քարե-ի-գոնափ	Խոյ	Կոսոյ
Արշերդ, Անբերդ	Խամբուրդ	գւռ . զըք .	Կոսոյ, Խորուր, Բորուր
Անձախեց ձոր	Խորուր, Բորուր	բերդ	Խոյ
Ատրպատակն .		էքք .	Լազրեւան
Ատրպատճաջ	Ազըրպիյան	Լազարաւան գիւղ	Լազրու
Երկիր		Լազարու վանք	Լազր-կոյ
Արմաւիրի դաշտ	Արմաւու սիւղ	Լազարու լիճ	Մարանդ
Արջոյ գետ	Այու լայ	Մարանդ	գւռ .
Արտաղ	Մագու	Որմի	զըք .
Արտաւիլ	Իրսկպիլ	Որմիոյ ծովակ	Մարանդ
Դալրէժ	Թհրքիլ	Սաղամաս	զըք .
Զարեւանդ	Սայրաս	Տղմուտ	գետ
			Այ լայ

[«Տեղագրութիւն» «Այրարատ» Ալիշանի, «Բնշխրնկ. Բարն.» Էփրիկեանի, «Յակ. Ան. Բարն.» Չիլանեանի, «Ատրպալկն.» Յրանդեանի, Տարեցոյցներ, Լէն .] :

37. ՊԱՐՍԱԿԱՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻՒՆ ԿՐ ՆԵՐԿԱՅՈՋՆԷ ԿՆՍԵԿԵՎ ԿՈՄԻՏԵ

1700—1800՝	Ատրպատականի նահանգին մէջ	Հայոց թիւը	300—600,000
1903—1904՝	»	»	100,000
1905ին՝	»	»	30—50,000
1854ին՝	Պարսից Հայաստանի	»	600,000
1882ին՝	»	»	75—80,000
1914ին՝	»	»	60—70,000

(Ատրպատականի թեմին մէջ 35,000, իսկ Պարսկահնդկաստանի թեմին մէջ 30,000):

Ուրեմն ըստ վերջին վիճակագրերու՝ ընդ ամէնը 70,000 ՀԱՅ՝ Պարսկական Հայաստանի մէջ: [«Տեղագր.» Ալշն., «Հյրնգոթն.» Սրիմեանի, «L'Arménie» K. Aslan, «Ատրպատկն.» Ֆրէնգեանի, «Աոյս» 1904՝ Թօփճեանի, «Օրացոյց» 1887, «Ժամանակ» թիւ 1759 ելն.]:

38. ՊԱՐՍԱԿԱՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Էջմիածնի Մայր-Աթոռի հովանիին տակ կը կազմէ երկու Առաջնորդութիւններ. — Ա. Ասրպատական (Սալմաստ, Համադան, Թէպրիզ ևն.) 47 թեմ, 4500 տուն:

Բ. Սպահան (Թէհրան, Սպահան, և Հնդկահայ գաղութը) 13 թեմ, 3600 տուն:

Պարսկական Հայաստանի մէջ են երկու վանքեր, Ս. Թարխոս՝ Արտազու, և Ս. Ամենախորհիչ՝ Նոր-Ջուղայի մէջ:

Հայ-Կաթողիկէներն ունին եպիսկոպոսարան մը՝ Սպահանի մէջ: Հայ-Բողոքականները, վերջին տարիներուն, քարոզչական գործունէութիւն մ'ունեցան պարսկահայ կարեւոր քաղաքներու մէջ, սկսելով 1870 թուականներէն:

(«Ալլանիլէրսի կամուրջը» Նոր-Ջուղայի մօտ)
(Տես էջ 22, ուր սխաղիւմը «Եփրատի սնցրը» ըստած հ)

39. ՊԱՐՍԱԿԱՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ համեմատական եղած է հայ գաղութին տեղատուութեան կամ մակընթացութեանը, նայելով քաղաքական պայմաններուն:

Այսպէս 1850ական թուականներէն, Թաղէոս եպիսկոպոս Բէկնաղարեանի ջանքերովը Նոր-Ջուղայի մէջ (1858ին) և Սահակ եպիսկոպոս Այվաթեանի օրով, Թաւրիզի մէջ, հայ դպրոցներ հիմնուելով, տարիներու ընթացքին Պարսկահայեր ունեցան հետեւեւոյ դպրոցները. —

1856ին	Նոր-Ջուղայի մէջ	Հայ դպրոց	2
1858ին	»	»	1
1901ին	»	»	1
1903—4	Թէհրանի	»	2
1856—1904	Չանդան գիւղական կեդրոններու մէջ		8
1856—1904	Հայ-Կաթողիկէ և Հայ-Բողոքականներու ունեցած դպրոցները՝ Նոր-Ջուղայի, Բաշտի և Էնդէլիի մէջ		6

1879ին Թաւրիզի մէջ «Արամեան» և «Մ. Աննահան»	2	Դպրոց
1895ին » » «Թամարեան», «Հայկազեան» և Մնկպտղ .	3	
1879—1895 Թաւրիզի մէջ Հայ-Կաթողիկ և Հայ-Բողոքականներու դպրոցներ	2	
1850—1881 Սալմաստի մէջ Գր. Եպիսկ. Մուշեղեանի ջանքերով սկսած, և 1881է մինչև 1904՝ յաջորդաբար գործօն կրթական վարիչներու ջանքերով բացուած են Սալմաստի, Ուրմիոյ, Խոյի, Մակուի, Կարապաղի և իրենց շրջակայ երեսուներեւ արևի հայ գիւղերու մէջ՝ դպրոցներ	33	40
Ամբողջ Ատրպատականի և Պարսկա-Հնդկաստանի թեմերուն մէջ		60

Համագումար 60 հայ ուսումնարան՝ Պարսկական Հայաստանի մէջ, մանչ ու աղջիկ 2500 (կամ առ առաւելն 3000) ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐՈՎ: [«Ասորպակն» Ֆրէնգեանի, «Լոյս» Թօփճեանի ևն.]:
Տեսնել նաև ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՁԵՆՐ՝ համար 45:

40. ԲԱՐԵԳՈՐԴ-ԱԿԱՆ ԷՆԼԵՐՈՒԹԻՆՆԵՐԸ երկու էին Պարսկահայերու մէջ: 1890ին կազմուած էր «Թաւրիզի Կանանց Բարեգործական Ընկերութիւն»ը, և 1895ին՝ Ատրպատականի Կանանց Բարեգործական Ընկ.», որք 1901ին միանալով՝ առին «Թաւրիզի Հայուհեաց Բարեգործական Միացեալ Ընկերութիւն» անունը, և մեծ ծառայութիւններ մատուցած են պարսկահայ կեդրոններու ցաւերուն ու լուսաւորութեան գործին:

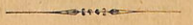
41. ԹԱՏՐՈՆԸ 1879ին առաջին անգամ մուտք դասած է Թաւրիզի մէջ, խումբ մը հայ երիտասարդներու ձեռքով, բաց օղին և յետոյ Արամեան դպրոցի բակին մէջ՝ վրաններու տակ: Ապա, 1890էն սկսեալ, դպրոցներու մէջ բեմեր կամ մասնաւոր սրահներ ծառայած են թատերական գործին: «Թատերասէրներ»ու Ընկերութեան ջանքերովը ներկայացումներ արուած են, միշտ բարեգործական նպատակներու համար: Սիրողներու և դպրոցականներու-ուսուցիչներու ինքնանուէր դերասանութեան հետ միաժամանակ խաղցած են Ֆէլկկան քոյրերը (1900ին) և Արէլեան, Զարիֆեան խումբերը:

Մինչև 1914՝ թատերարեմեր ունեցած են պարսկահայ գրեթէ բոլոր կարեւոր քաղաքներն ու գիւղաքաղաքները:

42. ԳՐԱԳԱՐԱՆՆԵՐ բացուած են պարսկահայ կարեւոր կեդրոններէն՝

		Գործն.
1874ին Թաւրիզի մէջ (Լիլուայի կամ «Աքովեան» և Դալայի)	2	
1886ին Սալմաստի մէջ («Արծրունի» գրադարան)	1	
1894ին » Փայաջուկ գիւղը՝ («Բաֆֆի» գրադարան)	1	
1886—1894 Սալմաստի գիւղերու մէջ	5	
1901ին Ուրմիոյ մէջ («Գ. Զանչեան» գրադարան)	1	
1902ին Մարաղայի մէջ («Ալ. Երիցեան» գրադարան)	1	
1902—1914 Խոյ, Արդաբիլ ևն. գանազան գրադարաններ	5	

Ընդ առէն՝ պարսկահայ գրադարանները՝ 16

Ե. ՄԱՍ

ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

43. ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒՆ ԾԱՐԲԵՆ ՈՒ ԳԻՐԸ. — Հայաստանի քաղաքական տկարացումին և անկումին բնական հետեւանքը եղած է բնիկ հայ տարրին հեռացումը՝ Մայր-Հայրենիքին սահմաններէն:

Աչքի առաջ ունենալով մեր ազգային պատմութեան այս տխուր էջերը, կը տեսնենք որ զանգուածային այդ գաղթերը երեք պատճառներէ առաջ եկած են: Ամէնէն առաջ՝ եկող-սիրող սարեկրուն ճնշումները, երկրորդ՝ օտար արշաւող պետերուն կողմէ Հայն իբր շիւտար սար կամ բռնի գաղթեցուցում է, կամ հրաւեր ստացած է գաղթելու: Եւ երրորդ՝ Հայաստանէն դուրս նոր ու ապահով շահաստներ յիշուած են Հայեր յոնկ կամուրջի:

Այս պայմաններուն մէջ տեղի ունեցած պարբերական գաղթերը՝ — այսպէս ըսենք՝ հայ ցեղին տիեզերասփիւռ սերմանումները — դար առ դար հետեւեալ համադրական պատկերը կը ներկայացնեն. —

Ա. Դեռ նախապատմական շրջաններէն՝ Հայերը գաղթած ու հաստատուած են Փոքր-Ասիա (Փոքրգիւ, Կապադովկիա, Սեւ Մովի Դճտական ափերը ևլն.): Հայկազանց ու հեթանոս Արշակունեաց օրով, առեւտրական նպատակով: Այս շրջանը կ'սլփ անյիշատակ ժամանակներէն ու կը հասնի մինչև Բրիտանի Ա. է Գ. րդ դարերը:

Գ.ԲԳ ԴԱՐՈՒՆ տեղի ունեցած է առաջին գերեվար գաղթը. Սասանեան Արտաշիւրի օրով, դէպ Պարսկաստան, Հայերուն ձեռքով երկիրը չէնցնելու նպատակով:

Գ.ԲԳ ԴԱՐՈՒՆ, Ծապուհ Բ. ի օրով, բռնի գաղթ դէպ Պարսկաստան՝ Բագտրիա, Պարթեաստան, Արիներու երկիրը (Bagtrias, Parthes, Aryas)՝ չէնցնելու համար:

Ե.ԲԳ ԴԱՐՈՒՆ, Յազկերտ Բ. է բռնի գաղթ դէպ Պարսկաստան՝ Մազանդարան, Խորասան և Խուժաստանը չէնցնելու դիտումով:

2) — Ե. րդ դարէն սլսեալ (մինչև ԺԱ. րդ դար)՝ պարբերաբար Յոյներու ձեռքով բռնի ու կամաւոր գաղթ՝ դէպ Փոքր-Ասիա, Պոլիս, Թրակիա, (Բիւզանդական կայսրութեան նահանգները): Այս հայ գաղթականներն իրենց ցեղային լուսագոյն ձիրքերն սպաս դրին Բիւզանդիոնի գահին. տուին նշանաւոր հայ ճարտարապետներ, նկարիչներ, քանդակագործներ, արուեստագէտներ. իմաստուն զօրավարներ ու պետական

անձեր, և մինչև անգամ գահակալներ: Այնպէս որ Յուստինիանոսէն ետքը, երկու հարիւր տարիէն աւելի փայլուն չրջանի մը մէջ, տասնեւ- չորս (14) հայկազն կայսրեր իշխեցին Բիւզանդիոնի գահին վրայ:

2.ՐԴ ԴԱՐՈՆ, մաս մը Հայեր՝ պարսիկներէն նեղուած, կամովին կը գաղթեն Կովկասեւ երկիրները, — Կասպից Մովի արեւմտեան ափե- րը, Ղազան ելն., և կ'ըրաղին առեւտուրով ու արհեստով:

2) — Ուրիշներ՝ պարսկահայ գաղութէն՝ Աֆղանիստանի և Պարսից Մոցի ճամբով կ'անցնին Հնդկաստան: Այս գաղթին նախաձեռնարկ եղող- ներն էին Նոր-Ջուղացի հայ վաճառականներ, որք հաստատուեցան հետզհետէ Հնդկաստանի ծովեզերեայ քաղաքներուն մէջ, — Չիչրա, Սուրատ, Մատրաս, Կալկաթա, Սէյդապատ: Քսան հազարի հասնող այս ուշիմ գաղութը՝ իր ձեռք բերած արտօնութիւններուն շնորհիւ, ծաղկե- ցաւ, հարստացաւ ու բարձր դիրքերու հասաւ: Տուաւ քաղաքային ու զինւորային նշանաւոր պաշտօնեաներ և նախարարներ (Բենիամին, Յե- սու ելն.) և առեւտրական ընդարձակ յարաբերութիւններ մշակեց Արե- ւելքի ու Արեւմուտքի մէջ:

Հնդկահայ այս մեծահարուստ գաղութը փառաւոր աղջային գոր- ծուէնութիւն մ'ունեցաւ Զ.րդ դարէն մինչև ժի. ու ժ.Բ.րդ դարերը, և մեծապէս նպաստեց Մայր-Հայրենիքին կրթական զարգացման: Ունե- ցաւ իր նոր հայրենիքին մէջ եկեղեցական, կրթական ու բարեգործական հաստատութիւններ. — 1695ին եկեղեցի ի Չիչրա, Սուրատ, Սէյդա- պատ: Առաջին հայ լրագիրը «Աղբարար» 1794ին ի Կալկաթա, Դոնյպէս «Մարդասիրական ձեմարան», տպարան, դպրոց ու հիւրանոց: Դարձեալ դպրոց, տպարան և հիւրանոց ի Մատրաս: Մատրոսի հայ երեւելիներէն Սամուէլ Մուրատի և Եդուարդ Ռաֆայէլ Ղարամանի կտակին կը պարտինք 1834ին Փատուայի մէջ (Ռտալիա) բացուած, ապա Փարիզ փոխադրուած և 1870ին Վենետիկի մէջ միացուած ու հաստատուած «Մուրատ-Ռաֆայէլեան Վարժարան»ը:

3) — Յունական բաժնէն, Յուստինիանոսի և Մորիկ Հայկազն կայսրի ձեռքով, բռնի գաղթ՝ Փոքր-Հայքէն (Մելիտինէ) դէպ Կ. Պոլիս և Թրա- կիս, զինւորական ասպարէզին մէջ գործածուելու դիտուով (տե՛ս և Լ.րդ դար):

Է.ՐԴ ԴԱՐՈՆ, Արաքններէն՝ բռնի գաղթ դէպ Եգիպտոս, Արաքիս, Պաղեսիկ, Ասորիք: Ասոնց թիւը 30,000ը կ'անցնէր: Միջին դարուն, մե- ծապէս նպաստեցին Սալակիրներուն ու արեւմտեան վաճառականութեան:

Լ.ՐԴ ԴԱՐՈՆ, Կոստանդին Կոպրոնիմոսի օրով՝ Կարիէնէն բռնի գաղթ դէպ Փոքր-Ասիս և Թրակիս. (տե՛ս և Ժ.-ԺԱ.րդ դար):

Թ.ՐԴԷ ԺԱ.ՐԴ ԴԱՐ [տե՛ս Ե.րդ դար՝ 2):

Ժ.ՐԴ և ԺԱ.ՐԴ ԴԱՐՈՆ, Բիւզանդական Վասիլ Բ. Արչակունի կայսրն իր նախորդներուն (Յուստինիանոսի, Մորիկ Հայկազնի, Կոպրոնի- մոսի) օրինակին հետեւելով [տե՛ս Ե.րդ դար 2), Զ.րդ դար 3) և Լ.րդ դար] Հայաստանէն, բռնի, գաղթականութիւն մը տարաւ ընակեցուց ի Թրակիս, ուր Զ.րդ և Լ.րդ դարերուն տեղաւորուած Հայերուն նեա՝

անոնք ծառայեցուեցան իբր կուռղ ուժեր՝ Աւարներու Պուլկարներու, Ռուսերու և Հունգարներու դէմ: Թրակիոյ այս հայ գաղութը տարածուեցաւ հեազհեաէ Խրուարիս, Թեապիս, Մակեդոնիս և Պուլխարիս. զօրաւոր շիճուկ մը ներարկեց ընկիներուն մէջ, մեծ աղղեցութիւն ձեռք բերաւ, ու մինչև անգամ Դերջանցի Սամուէլ հայ իշխանը Պուլկարիոյ գահին վրայ բաղմեցաւ:

2) — Հայաստանէն ու Պուլկարիայէն մաս մը Հայեր կը գաղթեն Խրիմի թերակղզին (տե՛ս Ժ.Բ.րդ դար):

ԺԱ.ՐԳ ԴԱՐՈՆ, Սելճուք Թաթարներու պետ Տուղրիլի և Այփասւլանի ձեռքով բռնի գաղթ՝ Հայաստանէն դէպ Խրիմ, ուրկէ մաս մ'անցած է Լեհաստան (տե՛ս ԺԵ.րդ դար):

2) — ԺԱ.րդ դարու կիսուն՝ Ռուսերուն հրաւերովը Կովկասէն կամաւոր գաղթ՝ ի Քիիվ ու շրջակաները, ուր Հայերը վայելիով լայն արտօնութիւններ՝ բարգաւաճեցան, ունեցան իրենց եկեղեցին ու դպրոցը (տե՛ս և ԺԵ.րդ դար):

ԺԲ.ՐԳ ԴԱՐՈՆ, Բագրատունեաց անկումէն ետքը, կամովին գաղթ՝ Հայաստանէն և զանազան կողմերէ ի Լեհաստան (տե՛ս ԺԵ.րդ դար):

ԺԳ.ՐԳ ԴԱՐՈՆ, Թաթարներ տիրելով Հայաստանի՝ մեծաթիւ դաղթականներ հանեցին երկրէն ու տարին քնակեցուցին Թաքարիստան (Սաբայ, Ասդէրխան, Ղազան)՝ Վոլկայի ափերուն վրայ, ուր Հայերը մեծ դեր խաղացին իբր շինարար տարր — արհեստաւոր, վաճառական —, և իբր պատերազմիկ ոյժ՝ իրենց ուրոյն հայկական գունդերով:

ԺԴ.ՐԳ ԴԱՐՈՆ, Թաթարներէն ու Մոնղոլներէն նեղուած, և ճենովացոյց խրիմեան իշխանութեան հետ դաշնակցած՝ Թաթարիստանի հայ գաղութները մէկ առ մէկ անցան Խրիմ, մասնաւորապէս Քեֆէ կամ Թեոդոսիս, ուր 100,000ի մօտ թիւ մը կազմեցին, երկրին առեւտուրն ու ճարտարարուեստը ծաղկեցուցին, եկեղեցիներով, վանքերով ու դպրոցներով ծածկեցին ամբողջ թերակղզին, և ամէնափայլուն շրջան մը բացին այդ խաւար երկրամասին համար:

2) — Ռուբինեաններու անկումէն յետոյ, Կիլիկիայէն 30,000 հայ ընտանիքներ գաղթեցին մօտակայ կղզիները՝ Կիպրոս, Հոռոդոս, Կրէսե և այն տեղերէն ալ՝ դէպ Իսալիս (Վենետիկ, Ճենովա, Փիզա, Հում, Նափօլի, Միլան եւն. .): Տես ԺԶ.րդ դար:

ԺԵ.ՐԳ ԴԱՐՈՆ, Օսմանցիք Խրիմի տիրելէ ետքը, Հայաստանէն, Անիէն ու Խրիմէն՝ կամաւոր գաղթ դէպ Լեհաստան, ուր ԺԱ.րդ դարէն ի վեր համախմբուած Հայոց թիւը բարձրացաւ մինչև 20,000ի: Կալիցիս (Իլով կամ Լէմպէրկ), Պիքոդիս, Վալոնիս նահանգները կեդրոն եղան լեհահայ գաղութին: Վայելեցին լայն ինքնօրէն արտօնութիւններ. ունեցան ի Լէմպէրկ և ի Կամենեց՝ հայ քաղաքապետ, դատարան, եկեղեցիներ, դպրոցներ և առանձին հայ վարչութիւն մինչև 1653 թւին՝ երբ Նիկոլ Թորոսովիչի նիւթած դաւերով՝ տակաւ ձուլուեցան ընկիներուն հետ:

2) — Պոլսը Փաթիհէ գրաւուելէն յետոյ (1453) Հայաստանէն և գա-

նազան գաղութներէն մասնակի գաղթ՝ դէպ Պոլիս, ուր մեծ զիւրու-
թիւններ և արտօնութիւններ վայելելով, Հայերը տէր դարձան առեւ-
տրական հրապարակին, զարգացնելով նոյն ատեն ճարտարարուեստները:
Այնպէս որ 1900ին 250,000ի հասաւ Հայերուն թիւը՝ օսմ. մայրաքա-
ղաքին մէջ:

3) — ԺԵ. — ԺԶ. ՌԴ ԴԱՐՈՆ, Հայաստանէն և Խրիմէն նոր գաղթ
մը՝ դէպ Մոսքօ-Վալախիա (Ռուսիայի) Կալաց, Ֆոքչան, Պրայլիա, Պո-
թուչան, Եաշ, Թուլչա, Գոնսթանցա քաղաքներուն մէջ և Պուքրէշ
(մինչև ԺԹ. ըդ. դար) հասնելով երբեմն 20,000 թիւի, և կառնելով
հոյակապ եկեղեցիներ, դպրոցներ, մշակելով գիւղատնտեսութիւնը, ար-
հեստներն ու վաճառականութիւնը:

ԺԶ. ՌԴ ԴԱՐՈՆ, Թաթարիստանէն նոր գաղթ մ'ի Լեհաստան, և
Հին Ջուղայէն ուրիշ մը դէպ Վեհնիսիկ և հիւսիսային Իսալիոյ միւս քա-
ղաքները, ուր ԺԴ. ըդ. դարէն սկսեալ (տես ԺԴ. ըդ. դար 2) եկած հաս-
տատուած Հայերու թիւն ու աղղեցութիւնը՝ իբր վաճառական և ար-
ուեստաւոր՝ շատ մեծ էր. ունէին մասնաւոր արտօնութիւններ, դպրոց
և 25էն աւելի եկեղեցիներ: Չուրուեցան տեղացիներուն հետ՝ ԺԴ. ըդ.
դարուն՝ կրօնական ճնշումներու բերումով: Իբր աստղ մը կ'մնայ միայն
Ս. Ղազարի հայկազգին:

ԺԵ. ՌԴ ԴԱՐՈՆ, 1604—5ին՝ Շահաբաթի ձեռքով, Հին Ջուղայէն,
Նախիջևանէն և Այրարատի զանազան քաղաքներէն բռնի գաղթ՝ դէպ
Սպանիա, Շիբազ ու չրջակաները՝ վայելելով լայն արտօնութիւններ հայ
քաղաքագետի և հայ վարչութեան կազմով: Ասոնց մէջ էր ծանօթ Լա-
բարանց ընտանիքը որ Հին Ջուղայէն Սպանիան անցաւ, ապա 1740էն
յետոյ Մոսկուա, ուր կերպասի գործարաններ հաստատեց և ձեռք բերած
արտօնութիւններուն ու դիրքին չնորհիւ 1818ին Յովհ. Լազարեանց
հիմնեց համանուն ձեմարանը և բախտակից Հայերու հետ գործակցարար՝
չինուեցան նաև Մոսկուայի և Պետրբուրգի հայ եկեղեցիները:

2) — 1630—1653՝ Լեհաստանի Հայոց դէմ մղուած կրօնական հա-
լածանքներուն պատճառով՝ մաս մը Հայեր ցրուեցան Սախտնիս, Պուս-
տիս, Հոքսեսա, Անդիլիս և ազատական ուրիշ անկիւններ:

3) — ԺԵ. ըդ. դարուն վերջերը, Օսմանցիներու ճնշումին շտովայով
Մոլտաիայէն ու Լեհաստանէն մաս մը Հայեր կ'անցնին Աւստրիա,
1. Թրուսիայիական (10,000ի չափ) ուր շինեցին Հայաքաղաք կամ Գերլա
(Armenienstat) և Պաշպարով քաղաքները՝ հրովարտակով ապս քաղաք
հռչակուած, հայ քաղաքագետներով և հայ դատարաններով: Երկու
երկեսն վարժարաններ, եկեղեցի, ճարտարարուեստ և վաճառականու-
թիւն: 2. Հոնգարիս (18,000ի չափ) ուր նշանաւոր կտրուածատէրեր
դարձան Հայերը: Եւ 3. Պոլսիական (3,000ի չափ) Մոլտաիայէն եկած
գաղութ մը՝ որ հաստատուեցաւ Սուչավա, Չէրնովից և ին.:

4) — Պարսկաստանէն՝ Կասպից ծովի և Պարսկային ծոցի ճամբով՝
կամաւոր գաղթ՝ ի Ռուսիա (Նովկորոտ, Արխանգէլ, Մոսկուա, Պետր-
բուրգ) զբաղելով վաճառականութեամբ ու արհեստներով:

ԺԸ.ՐԴ ԴԱՐուն սկիզբը, Ռուսաց Պետրոս Մեծի հովանաւորութեամբ, Հայաստանէն, Պարսկաստանէն ու Լիհաստանէն Հայեր գաղթեցին ի Ռուսիա՝ կարեւոր կեդրոններու մէջ, զբաղելով առեւտրական ու ճարտարարուեստի գործերով կամ մշակութեամբ:

2) — 1779ին Կատարինէ Բ. ուս կայսրուհիին հրաւերովը՝ Խրիմէն 15,000 Հայեր գաղթեցին Ռուսիա (Նոր-Նախիջևեան [Տօնի վրայ], Գրիգորուպոլիս [Պետրապոլիս]): Այս գաղթը տակաւ աճելով՝ Հայերը տարածուեցան Ամերիկան (15,000), Դելուար (4,000), Մոզդոկ (2,000) ծաղկեցնելով՝ իրենց ցեղային ուշիմութեան համաձայն՝ արհեստներն ու վաճառականութիւնը: Աւելի վերջերը՝ անցան Դէրբէնտ, Սղնախ, Ռոստով, Թիֆլիս և ուսական նորոտաց կովկասեան քաղաքներու մէջ:

3) — 1797—98՝ Աղա Մահմուտ Խանի զօրքերուն ձեռքով բռնի գաղթ՝ Թիֆլիսէն ու չրջականերէն դէպ Պարսկաստան, 12,000 Հայերու:

ԺԹ.ՐԴ ԴԱՐուն, Անգլիական Հնդկաստանէն շատ Հայեր կ'ցրուին հոլանտական գաղթավայրերը, Ճաւա. Սուրաբա ևն., ուր կ'հանդիսանան նշանաւոր վաճառականներ, կ'հիմնեն մարդասիրական հաստատութիւններ, եկեղեցի ևն.: Հատուած մ'ալ կ'անցնի Չինաստան:

2) — 1827ին, Պոլսէն Անասոյի կ'աքսորուին 12,000 Հայ-Կաթողիկէներ:

3) — 1828ին, Թուրքմէնչայի դաշինքէն ետքը՝ Ատրպատականէն 40,000 հայ կը գաղթեն Նախիջևեան ու Երեւան գաւառները: Սա այլևս ներգաղթ է անուշտ:

4) — 1830ին, ուս-թրքական պատերազմէն յետոյ, Կարին-Կարս-Պայաղիտ գաւառներէն՝ 90,000 Հայեր կ'անցնին Կիւմրի (Ալեքսանդրոպոլ), Ախլցխա և Ախլբալաք: Նոյնպէս ներգաղթ:

5) — 1896ին, հայկական աղէտալի թւականներուն և անկէ ետքը մինչև 1915՝ շարան մը հայ գաղթերու, Մայր-Հայրենիքէն դէպ Պուլհարիս, Յունաստան, Եգիպտոս, Եւրոպա, և այս անգամ մինչև Ամերիկա, ուր օրէ օր կ'ստուարանայ Հայերուն թիւը. կ'հիմնուին եկեղեցիներ, դպրոցներ, տպարաններ. կ'հրատարակուին հայերէն թերթեր ու զիրքեր. բաղամթիւ ուշիմ Հայեր՝ փայլուն ասպարէզներու մէջ կը պանծացնեն հայ անունը և զօրավիգ կը կանգնին Մայր-Հայրենիքին կրթական, եկեղեցական ու քաղաքական ջանքերուն:

Այսօր երբ հաշուելիա մը պատրաստենք մեր գաղութներուն արդի կացութեան մասին, կը գտնենք հետեւեալ արդիւնքը. —

Հնդկամայի, Ճաւա և Սուլասորոս միասին՝ 12 եկեղեցի, (էջմիածնի վիճակ. 20,000 Հայ):

Լեհաստան, Կալիֆորնիա՝ Լէմպերկ ևն. եկեղեցի, դպրոց, 5,000 Հայ ցրուած ու ձուլուած:

Կիպրոս և Կրետէ, 3 եկեղեցի, 1 վանք (Ս. Մակար). դպրոց, որբանոց. 80—100 ուսանող. առաջինը՝ Երուսաղէմի, երկրորդը՝ Եգիպտոսի վիճակ: 6—800 Հայ:

Պաղեստին, Երուսաղէմի Պարքրն., Ս. Յակոբի վանքը՝ Ժառանգաւորաց վարժարան և մատենադարան: Ներկայիս՝ Հայոց թիւը 40,000ի չափ:

Խրիմ, Թէոքոսիան «Յայիրեան Ուսումնարան»ը. Եկեղեցիներ. 5000 Հայ:

Իսալիա, Վենետիկի «Մխիթարեան Միարանութիւն»ը (1715ին հիմնուած) Ս. Ղազար կղզիին մէջ, և Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանը. տպարան, մատենարան, թերթ:

Ռումանիա, 16 Եկեղեցի, 2-3 դպրոց: 2500-3000 Հայ:

Պուլկարիա, Ռուսուզ (1 դպրոց՝ 200 աշակերտ), Վառնա (3 դպրոց 280 աշկ., «Որբսխնամ» Ընկ., Ընթերցարան, թերթեր), Յիլիպէ (2 դպրոց 400 աշկ., «Թատերասիրաց», «Գրասիրաց», «Գեղարուեստասիրաց»), Շուժա (1 դպրոց 300 աշկ.), Սլիվէն, Թ. Փազարճըզ, Գորբիչ, Սօֆիա (մէյմէկ դպրոց), ընդ ամէն 10 Եկեղեցի. Առաջնորդ՝ ի Սօֆիա: 20,000 Հայ:

Յունաստան, Եկեղեցիներ՝ Աթէնք, Սելանիկ և ին.:

Եգիպտոս, դպրոցներ. Եկեղեցիներ, «Բարեգործական»ներ և Առաջնորդութիւն՝ ի Գահիրէ, Աղեքսանդրիա: 35-40,000 Հայ:

Աւսրիա, Թրանսիլվանիա, Պուքովինա, Հունգարիա՝ ցրուած: Վիեննա՝ «Մխիթարեան Միարանութիւն» (1810ին հիմնուած). տպարան, մատենարան և թերթ: 10,000 Հայ:

Ֆրանսա, Մարսէյլ, Փարիզ. Եկեղեցի, տպրն., թերթ, Միութիւններ:

Անգլիա, Լոնտօն, Մանչէսթր. Եկեղեցի, թերթ, Միութիւններ:

Գերմանիա, Պելլիմ, Հոլանտա, փոքրածիւ զաղութներ:

Ամերիկա, Քանադա և Միացեալ-Նահանգներ՝ Առաջնորդութիւն, տանեակ մը հայերէն թերթեր, տպարաններ, Եկեղեցիներ, դպրոցներ ի Պոսթըն, Ուսթըր. Նիւ-Եօքք, Չիքակօ, Լօրէնս, Փրովիտէնս, Յրէզնօ, Սէլմա, Սան-Յրանչիսկօ, Սէն-Լուիզ, Ուէսթ-Հօպօքըն և ին.: 110,000 Հայ:

Պարսկահայերու, Ռուսահայերու (Մոսկուա, Իրէվ, Աստրախան, Պեսարապիա, Նոր-Նախիջևեան, Ռուսով, Ղազան, Ղլլար, Պեսարուրզ և ին.), և Պղլսահայերու մասին՝ տեսնել Բ. Գ. և Դ. մասերուն մէջ:

44. ԳԱԳՈՒԹՆԵՐՈՒՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՊԱՐՈՍԵՐԱԿԱՆՆԵՐԸ (Publications). —

Ազատութիւն	Նիւ-Եօքք, 1889	Արմէնիա	Մարսէյլ, 1885
Ազգ.	Պոսթօն, 1907	Արօր, 1910
Ազգասէր Արարատեան	Կալիսթա, 1845	Բաղմալէպ	Վենետիկ, 1843
Ազգարար (Ա. ՀԱՅ ԼՐԱԳԻՐԸ)	> 1794	Բանասէր	Մատրաս, 1848
Անահիտ	Փարիզ, 1898	>	Փարիզ, 1898
Ազատակ	Աթէնք, 1894-1897	Գաղափար	Աթէնք, 1894
Առաւօտ	Յուլիզ, 1909	Գեղունի	Վենետիկ, 1901-1906
Ազգարէզ	Յրէզնօ, 1908	Գիտութիւն	Լօզան, 1907
Աստղիկ	Վենետիկ, 1911	Գութան	Փարիզ, 1908
Աստղ Հայաստանի, 1840-50	Դաստիարակ	Թէոքոսիա, 1872
Արազած	Նիւ-Եօքք, 1911	Դպրոց	Ռուսիա, 1875
Արարատ	> 1891	Դրօշակ	Փլընէվ, 1891-1915
Արեւմտաք	Փարիզ, 1859	Եղանակ Բիւզանդեան	Վենետիկ, 1840
Արմաւենի	Եգիպտոս, 1865	Երկրագունդ	Մանչէսթըր, 1864

Երեւանաւոր Հայաստան	Պոսթօն, 1906
Եւրոպա	Վիէննա, 1847
Եւրոպա	Վիէննա, 1858
Զանգ	Թաւրիզ, 1910
Իրաւունք	Վառնա, 1896
Լոյս	Նիւ-Եօրք, 1898
Լուսաբեր-Արեւ	Գահիրէ, 1910
Կռուչիկ	Փարիզ, 1904—5
Համայնք	» 1894
Հայերի	Կալկաթա, 1820
Հայրենիք	Պոսթօն, 1898
Հայք	Նիւ-Եօրք, 1891
Հանդէս Ամսօրեայ	Վիէննա, 1887
Հանդէս Գրկն. և Պոմիցն.	Մոսկովա, 1890
Հիւսիս	Ս. փեթրսպրկ. 1863—64
Հնչակ	Լոնտոն, 1888

Մասեաց Աղանի	Փարիզ, 1855
»	Թէոդոսիա, 1860
Միուժիւն	Գահիրէ, 1909
Շանթ	Պոսթօն, 1910
Շարժում	Վառնա, 1897
Շաւիղ	Թէհրան, 1894—1897
Շիրակ	Աղեքսանդրիա, 1895
Շտամարան	Կալկաթա, 1830
Որբունի	Վենետիկ, 1900
Ուսանող	ժընէվ, 1910
Ուսումնասէր	Սինդապոլս, 1849
Պալքաներան Մահուլ	Սօֆիա, 1918
Պատկեր	... , 1890
Ռազմիկ	Ֆիլիպպէ, 1906
Սուրճանդակ	Նիւ-Եօրք, 1889
Փարիզ	Փարիզ, 1860

ՅԱՒԵԼՈՒԹ

45. ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՉԵՐ. — Յիշենք նաև հայ ակնանւոր պետական անձեր, զօրավարներ, պաշտօնատարներ, որք զանազան ժամանակներու մէջ (ժ.Ը. — Ի.րդ. դար) ծառայած են պարսիկ, թուրք, ռուս և եզրիպտական ու արևելտեան եւրոպական կառավարութիւններու ջրով. — (*)

- Աբիկ Ունճեան († 1905) Թ.
- Աբրահամ Մատաթեան († 1826) Ռ.
- Աբրահամ Փաշա Բարթող (1850) Ե.
- Ապրօ դերդաստան (1520—1908) Ե.
- Ասպետ Ատուծար. Զուռը. (1825—97) Աւս.
- Արթին Պէյ Զրաքեան (1800—1859) Ե.
- Արշակ Տէր Ղուկասով (1819—1881) Ռ.
- Բարսեղ Բեհբոջեան († 1858) Ռ.
- Բեհբոջ Նէլքոյնիքով (1837—1878) Ռ.
- Գարբիէլ Նորատուկեան (1852) Թ.
- Գաղազ Արթին Ամր. Պոճ. (1771—1834) Թ.
- Գէորգ Գանանեան Ռ.
- Գրիգոր Աղաթոն (1825—1868) Թ.
- Գրիգոր Չէլչպի Տիւղ (1774—1819) Թ.
- Գրիգոր Ամիրա Պալեան († 1823) Թ.
- Դաւիթ Աբամէլիքեանց († 1812) Ռ.
- Դաւիթ Դէլանեանց († 1837) Ռ.
- Եսդրուպ Ամիրա († 1872) Թ.
- Եւ. Ռփ. Ղարամեան (1730—1795) Հ.
- Երամ Գարաբէհիա Ե.
- Լորիս Մելիքով (1826—1886) Ռ.
- Խօջա Նազար և Սաֆար, ժէ.րդ. դար Հ.

- Կարապետ Ամր. Պալեան (1800—1866) Թ.
- Կարապետ Եղեանց (1835—1905) Ռ.
- Մանուկ Պէյ Միրզայեանց (1771—1847) Ռ.
- Միրզա Մելքոն Խան (1831—1908) Պ.
- Միք. Փօրթուգալ Փաշա (1842—1897) Թ.
- Մկրտիչ Ամր. ձէլչպրլեան (1805-61) Թ.
- Մովսէս Արղուժեանց († 1855) Ռ.
- Յակոբ Ալիաղեանց (1826—1896) Ռ.
- Յակոբ Պէյ Պալեան (1838—1875) Թ.
- Յովակիմ Լաղարեանց (1743—1826) Ռ.
- Յովհաննէս » (1735—1801) Ռ.
- Յովհ. Ամիրա Տատեան (1798—1869) Թ.
- Յովհ. Չէլչպի Տիւղեան (1749—1812) Թ.
- Նիկողոս Պէյ Պալեան (1826—1858) Թ.
- Նուպար Փաշա (1825—1899) Ե.
- Նահան Զրպետ (1772—1834) Ֆ.
- Ոստանիկ Տէր Մարգարեան († 1874) Ֆ.
- Պօղոս Պէյ Տատեան (1800—1864) Թ.
- Պօղոս Նուպար Փաշա (1851) Ե.
- Սամուէլ-Մուրատ (1760—1816) Հ.
- Սարգիս Պէյ Պալեան (1835—1899) Թ.
- Տիգր. Փշ. փէշտիմալճեան (1840-94) Թ.

(*) Թ.՝ Թուրքիա, Ռ.՝ Ռուսիա, Պ.՝ Պարսկաստան, Հ.՝ Հնդկաստան, Անգլ.՝ Անգլիա, Աւս.՝ Աւստրիա, Ե.՝ եզրիպտական, Ֆ.՝ Ֆրանսա, Ամ.՝ Ամերիկա, Գ.՝ Գերմանիա.

46. ՀԱՅ ԱՐՈՒՆԵՍԱԳԻՏՆԵՐ (նկարիչ, հրատիշտ, քանդակագործ, դերասան) . —

Արմենակ Շահմուրտեան, երգիչ (1878) Ֆ.
 Արսէն Շապանեան, նկարիչ () Ֆ.
 Գէորդ Բաշինջաղեան, նկարիչ (1858) Ռ.
 Եղիա Տնտեսեան, երգչուհի (1835—1881) Թ.
 Զաքար Զաքարեան, նկարիչ () Ֆ.
 Էտիար Շահին, նկարիչ () Ֆ.
 Ժ. Տամատ, նկարիչ (1839) Ֆ.
 Լեւոն Գոշոսեան, երգիչ (1883) Ֆ.
 Կարա Մուրզա, երգչուհի (1854—1902) Ռ.
 Կոմիտաս Վրդ., երգչուհի (1869) Ռ. Թ.
 Համբ. Չէրչեան, երգչուհի (1828—1901) Թ.

Հայկ Բաղդիկեան արձնագ. (18) Աժ.
 Տին. Մարգարիտ Ալեքսանյանց. դժագիր-
 գեղագիր-ծաղկիչ (1838—1902) Ռ.
 Յովհ. Այվազովսքի, նկար. (1817—1900) Ռ.
 Շարլ Ադամեան, նկարիչ (1872) Ֆ.
 Պետրոս Ադամեան, դրոշմ. (1849-1891) Թ.
 Վահրամ Սվաճեան, երգչուհի. (1864) Ֆ.
 Վարդան Մախոխեան, նկար. (1871) Ֆ. Գ.
 Տիգրան Զուհաճեան, երգչուհի, (18)
 Տեղիանակ Վէպէպիճի Հօրհօրքի. Թ.
 Փանոս Թէրլեմէզեան, նկար. (1867) Ֆ.

Եւ ուրիշ շատեր :

* * Հայ նշանաւոր բժիշկներ, փաստաբաններ, ճարտարագէտներ՝ տեսնել 1920ի «Յուշիկը Հայաստանի»ին մէջ :

* *

Այսպէս, ըլլայ Թուրքիոյ, Կովկասի, Պարսկաստանի մէջ, կամ Մայր-Հայրենիքէն դուրս՝ Հնդկաստանի, Յգիպտոսի, Եւրոպայի կամ Ամերիկայի մէջ, Հայը՝ ի բնէ ժիր և աշխատասէր, քաղաքակրթութեան ծարաւի, յինարար, կազմակերպող, արուեստագէտ, արհեստաւոր ու վաճառական գործօն տարր մ'է :

Արեւմուտքը Արեւելքին ծանօթացնող և Արեւելքը Արեւմուտքին մօտեցնող ահփիրան՝ Հայն է :

Իր հնադարեան անցեալովը պատկառելի, իր կրօնովն անկախ, իր մատենագրութիւնովը հարուստ և արդիական ազգի մը հաւասար բարձրութեան վրայ, և իր ձեռներէցութիւնովը միշտ կենսունակ՝ Հայն ապրած է երեսնեակ դարերու փոթորիկներուն ընթացքին, կ'ապրի ու պէտք է որ ապրի՝ Միջազգային Թատերաբեմին վրայ իրեն ինկած քաղաքակրթիչ դերն իրագործելու սրբազան առաքելութիւնովը :

1919 Փետրուար
Կ. Պոլիս

ԶԻԹՈՒՆԻ

Երկու խօսք, Երկասիրութիւններս ևլն

Ս. ՄԱՍ. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ

1. Հայաստան երկիրը	13
2. Հայաստանի վարչական բաժանումները	13
3. Մեծ-Հայրի հին և նոր գաւառները	14
4. /ա. ք. Հայաստանի լեռներն ու լեռնադաշտերը	17—21
5. Հայաստանի գետերը	21
6. 6/ա. Հայաստանի լեճերն ու կղզիները	24—25
7. Հայաստանի բուսականութիւնը, կենդ. հնք.	25
8. Հայերէն լեզուն	27
9. Հայաստանի քաղաքական կեանքը	27
10. Հայ Դիցան	29
11. Հայաստանի Թաղաւորներուն աղբարեւոյցակը	32
12. Հայ նախարարութիւններն ու բանակախումբը	36
13. Հայկ. Թագաւորութեանց մայրաքաղաքները	39
14. Հայաստանի ընդդաշնակները	40
15. > նուաճումները	42
16. Հայ եկեղեցական նուիրապետութիւնը	43
17. Հայաստանի վանքերը	43
18. Հայ մատենագիրները	45

Բ. ՄԱՍ. — ԿՈՎԿԱՍՍԱՆՍԻ

19. Վարչական բաժանումը	49
20. Ռուս. Հայաստանի տեղանունները	49
21. Կովկասահայոց թիւը	50
22. Կովկասահայ եկեղեցական վարչութիւնը	52
23. > կրթական վեճակը	55
24. > Գրականութիւնը, Մամուլը, Ընկ. ևլն.	56

Գ. ՄԱՍ. — ԹՈՒՐԿԱՆՍԻ

25. Վարչական բաժանումը	60
26. Թուրք. Հայաստանի տեղանունները	61
27. Թուրքահայոց թիւը	61
28. Թուրքահայ եկեղեցական վարչութիւնը	64
29. > կրթական վեճակը	67
30, 31, 32. Թուրքահայ Գրականութիւնը, Մամուլը, Ընկ. ևլն.	68—74
33, 34. Թուրքահայ Թատրոնը, առեւտուրն ու արհեստները	74—75

Դ. ՄԱՍ. — ՊԱՐՏԱՆՍԻ

35. Վարչական բաժանումը	77
36. Պարսկ. Հայաստանի տեղանունները	77
37. Պարսկահայերու թիւը	78
38. Պարսկահայ եկեղեցական վարչութիւնը	78
39. > կրթական վեճակը	78
40. Բարեգործական Ընկերութիւնները	79
41, 42. Թատրոնը, Գրադարանները ևլն.	79

Ե. ՄԱՍ. — ՀԱՅ ԳՈՂՈՒԹՆԵՐ

43. Գողութներուն շարքն ու դերը	80
44. > հայերէն պարբերականները	85
45. Հայ պետական անձեր	86
46. Հայ արուեստագէտներ	87

էջ 63, Գ. ՅՈՒՅԱԿԻՆ Երկրորդ սիւնակին վեջ «Թուրքիա Զ. ցուցակը ուղղել

«Թուրքիա Զ. ցուցակ»

ԱՇՈՏ ԳՈՐԹՅԱՆԻ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0499062

[12]

745-

289

Wmch

2004